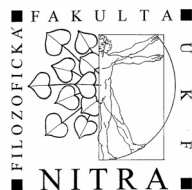

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA MANAŽMENTU KULTÚRY A TURIZMU

KONTEXTY
kultúry a turizmu
ročník 4 – číslo 2

Redakčná rada:

Prof. PhDr. Jaroslav Čukan, Csc. – predseda
Prof. PhDr. Jozef Vladár DrSc.
Prof. PhDr. Alžbeta Uhrínová – Hornoková, PhD.
Doc. PhDr. Ivan Dubnička, PhD.
Doc. PhDr. Marwan Al-Absi, Csc.

Šéfredaktor:

Doc. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD.
E-mail: llenovsky@ukf.sk

Zodpovedný redaktor:

PhDr. Boris Michalík, PhD.
E-mail: bmichalik@ukf.sk

Preklad do anglického jazyka:

autori a PaedDr. Lucia Záhumenská, PhD.

Technickí redaktori:

PhDr. Michal Kurpaš, PhD.
PhDr. Barbara Pavlíková

Adresa redakcie:

Kontexty kultúry a turizmu
Katedra manažmentu kultúry a turizmu
FF UKF v Nitre
Štefánikova 67
949 74 Nitra
Tel.: 037/64 08 361
E-mail: dbacova@ukf.sk

Všetky príspevky sú recenzované.
Neprešlo jazykovou úpravou.
Náklad: 200 ks

Registračné číslo Ministerstva kultúry SR:
EV3217/09

ISSN 1337-7760

Tlač zabezpečuje:

Obsah:

Editorial..... 3

Príspevky

Mária Homišinová – Ladislav Lenovský
Etnokultúrny rozvoj minorít v kontexte empirického výskumu
(minorita vs. majorita)..... 3

Martin Hetényi
Kontexty slovensko-maďarskej propagandy v rokoch
1938 – 1945..... 8

Mojmír Benža
Regionalizácia Slovenska..... 13

Jaroslav Čukan
Kultúrne regióny Slovenska v kontexte školskej výučby..... 19

Peter Ivanič
Stredoveké cesty a Slovensko 20

Ivan Dubnička
Násilie, sex a mäso 24

Alexandra Bitušiková
Kultúrna a sociálna diverzita a udržateľný rozvoj miest
z pohľadu etnológie..... 27

Jozef Palitefka
Civilizačné strety v kontexte diela S. P. Huntingtona 32

Recenzie

Miroslav Kmeť
Historiografia dolnozemsých Slovákov v 19. storočí
(Boris Michalík) 36

Jaroslav Čukan (ed.)
Boľovce. Kultúrne tradície Slovákov v Srieime
(Michal Babiak) 37

Pavel Popelka
Od věnečku k obálence, aneb Co všechno kdysi znamenala
svadba na Uherskobrodsku a Moravských Kopanicích
(Katarína Nováková)..... 38

Správy

šUMENIE a OZ Mons Regius..... 40

Cyklus cestovateľských večerov 42

Predvianočná exkurzia do Martina 43

Kresťanská študentská vedecká konferencia v Karpatskej
kotline..... 43

**Motív na obálke: štylizovaná regionalizácia Slovenska –
koláž (Bačová 2011)**

Editorial

V záverečnom čísle 4. ročníka nášho časopisu venujeme priestor najmä kontextom kultúry. Snahou redakcie je rozšíriť skúsenostný komplex študentov humanitných odborov o nové priestorové i historické súvislosti a priniesť zaujímavé čítanie a podnety aj pre vedeckú obec. Úvodná štúdia Homišinovej a Lenovského je výsledkom inštitucionálnej spolupráce a interdisciplinárneho prístupu k etnokultúrnej problematike, ktorú M. Hetényi obohacuje o historické kontexty. M. Benža sa zamýšľa nad zložitými otázkami regionalizácie Slovenska, ktorej je venovaný aj nasledovný príspevok, akcentujúci potrebu odbornej terminológie. P. Ivanič predstavuje stredoveké obchodné cesty ako jeden z faktorov formovania regionálnych kultúrnych špecifik. S rozdielnym – etnologickým konceptom výskytu všeobecných javov i kultúrnej diverzity prichádza S. Bitušíková. I. Dubnička sa pokúša o kulturologické vysvetlenie impulzov konfliktných situácií v rôznych kultúrach a záverečná štúdia J. Palítefku je iným pohľadom na multikulturalizmus. Z recenzií a aktuálnych správ upozorňujeme na novú monografiu z prostredia dolnozemskej slovenskej minorít, na zaujímavé kultúrne podujatie na Horehroní s presahom do turizmu a predstavujeme niektoré aktivity katedry.

Jaroslav Čukan

Etnokultúrny rozvoj minorít v kontexte empirického výskumu (minorita vs. majorita)¹

Mária Homišinová – Ladislav Lenovský

Kľúčové slová:

minorita, materinský jazyk, etnokultúra, školstvo, Slováci v Maďarsku

Abstract:

Ethno-cultural processes belong to the most dynamic, complicated and important social and cultural characteristics of each community. Socio-cultural area of Lowland is an effective environment for studying these processes. Slovaks in Hungary are one of the minorities, in whose environment one can observe the importance of native language, culture and national education as a self-reflection. The overall image is supplemented by the view of Slovaks living in ethnically mixed areas in the south of Slovakia on the existence and importance of the survival of present Hungarian minority. In research, which was realized in 2010, participated the youth studying in Hungary and Slovakia (in ethnically mixed areas). The research methodology used indicators of ethno-cultural development of minorities, which proved differences in attitudes towards minorities in majority and minority environment.

¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 2/93/2009.

Úvod. Etnokultúrne procesy patria k najdynamickejšim, najkomplikovanejším a najdôležitejším sociokultúrnym charakteristikám každého spoločenstva. Etnické vymedzovanie kultúry a society je i dnes, v časoch multikulturalizmu a deetnizácie kultúry, efektívnym a používaným nástrojom ich deskripcie, genézy, realizácie politického aj ekonomického manažmentu. Výsledky doterajšieho výskumu etnokultúrnej problematiky sa odpútali od primordialistických a sčasti aj esencialistických koncepcií etnicity a etnickej identity, smerom ku konštruktivistickému, kontextuálnemu a situačnému chápaniu. Prispeli k tomu nielen vedecké analýzy ich vývoja, existencie a perspektív, realizované formou sofistikovanej interdisciplinárnej metodiky, ale aj ich interpretácia prostredníctvom multidisciplinárneho prístupu. Záujem o etnické/etnokultúrne minority je prirodzenou reakciou na existenciu multietnických a multikultúrnych spoločenstiev. Vyplýva zo spoločenskej, ekonomickej aj politickej požiadavky lepšie spoznať princípy ich fungovania a potreby presnejšej predikcie vývoja. Nejedná sa pritom len o výskum „problémových“ otázok, lokalít či spoločenstiev, ale o komplexné poznanie zákonitostí ich existencie.

Sociokultúrny priestor Dolnej zeme² je vynikajúcim prostredím štúdia týchto procesov. Etnokultúrne tradície a identita minorít tu existujú v prostredí verejnom (politicko-ekonomickom a inštitucionálnom) aj rodinnom/lokálnom.

Empirický výskum jazykovo-komunikačného správania slovenskej mládeže na Slovensku a v Maďarsku bol realizovaný v roku 2010 v oboch krajinách.³ V metodike bol aplikovaný i etnokultúrny ukazovateľ, ktorý zisťoval názory mladej generácie na rozvoj národnostnej kultúry, materinského jazyka a národnostného školstva ako základných atribútov prežitia každej minority. Cieľom prítomného príspevku je čiastočne charakterizovať slovenskú minoritu v Maďarsku a prezentovať tie názory účastníkov výskumu, ktoré rozširujú etnokultúrne kontexty.

Slováci v Maďarsku – etnokultúrny kontext.⁴

Príchod Slovákov na Dolnú zem v rámci sezónnych prác poddaných zo stolíc dnešného územia Slovenska koncom 17. storočia, neskôr zemepanská kolonizácia týchto území v 1. polovici 18. storočia, pokračujúca od konca 18. storočia spolu s robotníckou kolonizáciou od polovice 19. storočia, boli legitímnymi pracovnými migráciami v rámci Uhorska. Tak ako aj v súčasnosti prebieha sťahovanie občanov v rámci Slovenska za prácou a vidinou lepšieho života smerom z východu na západ, zo severu na juh, z vidieka do miest. Hlavnými príčinami spustenia procesu dosídľovania Dolnej zeme v takej masívnej miere bola

² Pôvodné historicko-geografické chápanie Dolnej zeme (15. – 17. stor.), ako Veľkej uhorskej nížiny v povodí a medzirieči Dunaja a Tisy (Alföld), ktorá spolu s hornatým severným územím (Felföld) tvorila Uhorsko, bolo v období 18. – 19. stor. vplyvom nového kolonizovania územia rozšírené o Zátisie, Banát, Vojvodinu, Slavóniu, Bihar, pridunajské časti Bulharska, na severe o etnicky zmiešané slovensko-maďarské časti Hontianskej, Novohradskej a Abovskej stolice. (ELKS I. – Dolná zem, 1995:100)

³ O koncepte projektu bližšie príspevok HOMIŠINOVÁ 2011.

⁴ Charakteristiku Slovákov žijúcich v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska neuvádzame, lebo v rámci prítomného výskumu vystupujú ako komparatívna skupina, reprezentujúca majoritu.

snaha opätovného využívania majetkov, okupovaných Osmanskou ríšou v rokoch 1526 – 1697. Dolnú zem, ktorá bola po odchode Turkov v ruinách, takmer opustená a neobývaná, s postupujúcou sukcesiou krajiny, bolo potrebné (a ekonomicky výhodné) revitalizovať.⁵ Motiváciou pre osadníkov bolo prideľovanie pôdy do vlastníctva, materiál na výstavbu obydľí zdarma, náboženská sloboda, daňové úľavy, zmiernenie poddanských povinností a pod. Pre preľudnené, sociálne a ekonomicky zdecimované, náboženskými a politickými turbulenciami nestabilné severné stolice Uhorska to bola zaujímavá výzva. Následný ekonomický a kultúrny vzrast, spôsobený osvietenou filozofiou a rozvojom vied v druhej polovici 18. storočia, bol modelovaný myšlienkou jednotného, čoraz viac aj etnicky homogénneho štátu. Štátna vzdelávacia politika v priebehu 19. storočia propagovala maďarizáciu. V slovenských enklávach v tomto čase nastupuje bilingvizmus. Národno-obrodenecké snahy v 2. polovici 19. storočia však vyústili aj do vzniku opozície, ktorá propagovala vznik samostatných štátnych útvarov v rámci príslušných inoetnických území Uhorska. Geopolitický vývoj v Európe v priebehu 1. polovice 20. storočia zohľadnil etnický princíp, vzniká Európa národných štátov. Centrálna časť Dolnej zeme sa stáva súčasťou Maďarska, severná Československa, východná a juhovýchodná (Bihor, Banát) Rumunska a sčasti Srbska, južná (Vojvodina) Srbska a (Slavónia) Chorvátska. Z obyvateľov multietnického Uhorska vzniká v novom štáte Maďarov „cez noc“ majorita (Maďari) a minority (Slováci, Nemci, Rumuni, Srbi, Česi, Rusíni a pod.). Požiadavka etnickej homogenizácie, prijatá ako politická vízia takmer v celej Európe, sa okrem iného prejavuje aj zmluvami o vzájomnej výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom, keď v rokoch 1946-1948 z Maďarska odchádza približne 80 000 Slovákov. Podmienky, život a status dolnozemskej slovenských komunít, dovtedy relatívne jednotne maďarizovaných, sa v rámci nových štátnych útvarov začínajú výrazne diferencovať. Manažuje ich minoritná politika príslušných štátov, determinovaná vzťahmi majority a minorít.

Perspektívy pretrvania Slovákov v Maďarsku sú výsledkom silno zakorenenej etnickej homogenizácie v Maďarsku, prameniacej z prisvojenia si idey „uhorstva“ maďarským (štátotvorným) etnikom.⁶ Multietnicita a právo výberu/pretrvania ino/etickej identity, latentne hybernujúcej v Európe už v priebehu druhej polovice 20. storočia, ožívajú v jeho posledných troch dekádach v rámci projektu multikulturalizmu. V Maďarsku však mimo lokálneho, resp. regionálneho významu nemali skutočné zastúpenie v politickom, ekonomickom alebo kultúrnom živote. Ak významy (osobnosti, umelci, kultúrne, ekonomické hodnoty a pod.) tieto hranice aj presiahli, ich etnická báza/proveniencia nebola prezentovaná. Štátny systém mapuje

etnickú štruktúru namiesto priamej otázky etnickej identifikácie prostredníctvom odpovedí na otázky viažuce sa: k postoju ku konkrétnej (etno) kultúre, k materinskému jazyku a jeho používaniu, k pôvodu či predkom. Tým sa vytvára priestor k (dez)interpretácii, konštruovaniu a vzniká akási vágna a nejasná podoba imaginárnej etnickej identity. Eliminovanie príležitostí manifestovať (akúkoľvek) identitu spôsobuje jej zánik. Každá identita existuje len v sociokultúrnej interakcii a procese identifikácie. Dôkazom je aj známy rozpor pri uvádzaní skutočného a oficiálneho počtu Slovákov v Maďarsku a takmer vždy prítomné doplňujúce informácie.⁷ Problémy klasickej identifikácie Slovákov v Maďarsku vyplývajú aj z rozdielného chápania etnickej identity, významu etnicity a procesu identifikácie maďarskej majority. Dôležitým faktorom nie je len postoj/vzťah majority a minority, ale aj minority k sebe samej. Ak členovia minority majú, resp. vidia zo svojej etnickej identity akýkoľvek profit (ekonomický, kultúrny, edukačný, spoločenský), udržiavajú si ju. Ak neprináša žiadny praktický význam, stráca svoju funkciu a následne aj hodnotu. Dochádza k asimilácii. Existencia kultúry (spôsob života, zvyky, tradície, folklór, mentalita), jazyka a identity ako hodnôt, ktoré slovenská minorita v Maďarsku počas svojej prítomnosti vytvorila a udržala dodnes, je dôkazom toho, že isté funkcie stále plnia.

Kultúrna kompatibilizácia je pre fungovanie spoločnosti nevyhnutná. Slováci v Maďarsku perfektne ovládajú maďarský jazyk (nie ako inoetnický, ale ako štátny). Príslušnosť k Maďarsku a pocit vlastenectva sú veľmi silné, je to ich domov, vlasť. V snahe byť rovnocennými občanmi v škole, zamestnaní, či lokálnej societe, musia neustále sledovať a reagovať na požiadavky majority (najmä vzhľadom na stereotypy a etnofaulizmy – kultúrne univerzálne prítomné síce v rôznej miere, ale v každom multietnickom prostredí). V mnohých situáciách je ľahšie etnicky sa neodlišovať.⁸ Aká je perspektíva etnickej diferenciacie príslušníka minority, ak môže byť hrozbou pre jeho život, komfort, profit, rodinu? Lebo majorita často chápe snahu o udržanie identity minorít (primordiálne) ako vlastné ohrozenie a opozíciu. Tento proces nachádza bod rovnováhy v prostredí vzájomného poznania, spolužitia, napĺňania spoločných cieľov, vytvárania rodinných aj spoločenských väzieb.⁹ Interpersonálna komunikácia v rámci lokálnych, resp. medzilokálnych

⁵ Návrat kultúrnej krajiny (polia, lúky, pasienky, vinohrady, sady, záhrady, lesy, cesty a pod.) do prírodnej (spontánny vývoj, náletové šírenie drevín, zarastanie, zavodňovanie). O problematike pôsobenia komunít Slovákov na kultúrnu krajinu Dolnej zeme bližšie CHRASTINA, BOLTIŽIAR 2011; CHRASTINA 2008.

⁶ Uhorská identita, pôvodne sociálna záležitosť elit (šľachty a vzdelancov), vo svojej podstate nepredstavovala maďarské. Etnické vymedzenie získala politicky, privlastnením štátotvorným národom.

⁷ Podľa údajov zo sčítania ľudu v roku 1920 bolo v Maďarsku oficiálne 141 877 Slovákov, odhad bol 244 000. V roku 1941, vplyvom pričlenenia susedných okupovaných území Maďarsku, bolo Slovákov 270 467, odhad bol 510 000. V roku 1949 25 988 Slovákov podľa jazyka a 7 808 podľa národnosti. V roku 1990 sa k slovenskému jazyku ako materinskému hlásilo 12 745, k slovenskej národnosti 10 459. Znalosť slovenského jazyka uviedlo 68 852 občanov Maďarska, odhad je 110 000. (BARTALSKÁ 2001:153) V roku 2001 sa k slovenskej národnosti hlásilo 17 693 občanov Maďarska, slovenský jazyk ako materinský uviedlo 11 817, používanie slovenského jazyka v rodine deklaruje 18 056 a väzby k minoritnej kultúre 26 631. (HOMIŠINOVÁ 2009)

⁸ O vzťahu materinského jazyka a etnickej identifikácie bližšie ČUKAN 2004:347-355.

⁹ K problematike asimilačných faktorov a motívov bližšie ČUKAN 2006:318-324, MICHALÍK 2010:364-371.

vzťahov je ideálnym prostredím. Bilingvizmus je jej dôležitým nástrojom aj nevyhnutným následkom.¹⁰

Sebavedomie príslušníkov minorít je pre prežitie minority veľmi významné. Je odrazom najmä jej ekonomického a sociálneho statusu. Relatívnu sebestačnosť a ekonomickú silu poskytoval gazdovský systém hospodárenia.¹¹ V priebehu druhej polovice 20. storočia relatívne usadlý a uzavretý spôsob života vystriedali každodenné kontakty s majoritným prostredím v meste, škole, zamestnaní v priemysle a pod. Slováci v Maďarsku ako verejná, relatívne spontánna a sebestačná etnická minorita sa transformujú do skupín obyvateľov v dedinách, donedávna všeobecne známych ako slovenských, a jednotlivcov v mestách. Existujú na báze znalosti slovenského jazyka, jeho príležitostného používania, reflexie slovenského pôvodu a predkov, realizácie niektorých kultúrnych komplexov slovenskej proveniencie. Charakteristikou je dvojité identity a bilingvizmus. Medzigeneračný prenos v rámci rodiny a lokálneho spoločenstva vo všeobecnosti nahrádzajú školstvo a médiá, čo možno považovať za globálny fenomén v transmisii kultúrnych tradícií a jazyka.¹² Etnické prechádza zo sféry verejnej do inštitucionálnej, navyše, etnický význam (slovenské) sa mení na lokálny, regionálny (pilišské, zadunajské, čabianske). Napríklad maďarskí Čabania, mnohí aj bez predsudkov, úprimne nechápu, prečo sa slovenskí Čabania chcú angažovať v svetoznáom Klobásovom festivale ako Slováci.

Súčasný manažment slovenskej minority v Maďarsku reprezentujú Celoštátna slovenská samospráva, sieť oblastných (kultúrnych) domov, kultúrnych spolkov (folklórne, hudobné, spevácke súbory a pod.), jednotlivci, gastronomické zariadenia, kultúrne podujatia, školy s fakultatívnym vyučovaním slovenského jazyka (alebo ako ďalšieho cudzieho) a vedeckovýskumné pracoviská (najmä VÚSM v Békešskej Čabe). Pracujú veľmi intenzívne a v rámci svojich možností. Ich hlavnou úlohou je udržiavanie, prezentácia, štúdium a hľadanie možností využitia existujúcich kultúrnych hodnôt, ktorými slovenská minorita v Maďarsku dnes disponuje. V konkrétnych lokalitách tak dochádza k etnorevitalizácii (mladí ľudia so slovenskými koreňmi, ktorí už slovenčinu vôbec neovládajú, ju začínajú študovať; v repertoári folklórnych súborov a spevokolov sa udržiavajú aj slovenské ľudové piesne a tance; jazyk a kultúra Slovákov v Maďarsku je predmetom štúdií a vedeckého výskumu, a pod.) Výzvou sú aj možnosti, ktoré poskytuje etnopolitika a etnobiznis – súčasné moderné trendy v živote multietnických spoločenstiev. Organizovanie jednotlivcov do menšinových samospráv umožňuje získať prostriedky na kultúrny a spoločenský život, rozvíjať „to“ lokálne a regionálne (a v rámci neho aj „to“ slovenské). Podujatia prezentovania tradičnej kultúry Slovákov sú nástrojom profitu (vo všetkých jeho formách) a výzvou pre existujúce inštitúcie.¹³ Objektívnejšie a

konštruktívnejšie, ako hovoriť a uvažovať o asimilácii Slovákov v Maďarsku, je analyzovať transformáciu ich kultúry, etnicity a jazyka.

Metodika výskumu, vzťahový rámec analýzy a spracovanie dát. Výskumu v roku 2010 sa zúčastnilo 200 respondentov slovenskej národnosti. Do výskumnej vzorky boli zahrnutí študenti rôznych typov škôl vo veku od 19-25 rokov: o svojej minorite vypovedalo 100 maďarských Slovákov v lokalitách pôsobenia stredných a vysokých škôl v Maďarsku, vyučujúcich slovenský jazyk (gymnázia v Budapešti a v Békešskej Čabe, univerzity v Budapešti, Pilišskej Čabe, Ostrihome a Sarvaši). Deklarovali svoj slovenský pôvod, národnosť, materinský jazyk rodičov, alebo podľa vlastného posúdenia ovládali hovorovú slovenčinu na úrovni bežnej komunikácie v rámci denného styku. Druhú skupinu tvorilo 100 Slovákov žijúcich v regiónoch SR s prítomnosťou obyvateľov maďarskej národnosti a študujúcich na stredných a vysokých školách v Dunajskej Strede, Štúrove, Komárne, Šamoríne, Nitre, Rožňave a Košiciach. Tí vypovedali vo vzťahu k príslušníkom kontaktného maďarského etnika a reprezentujú pohľad majority na minoritu.

Na zber empirických dát bol použitý pološtruktúrovaný dotazník. V súlade so stanovenými cieľmi výskumného projektu a účelom použitej metodiky bolo aj skúmanie pôsobenia etnokultúrnych činiteľov vo vedomí účastníkov výskumu, resp. zistenie, či a akú úlohu zohrávajú tieto činitele pri jazykovo-komunikačnom správaní slovenskej mládeže na Slovensku (SS) aj v Maďarsku (SM). Etnokultúrny ukazovateľ pozostával z troch položiek: národnostná kultúra, materinský jazyk a národnostné školstvo; ktoré bolo možné analyzovať samostatne aj vo vzájomných súvislostiach. Otázka bola nasledovná: Domnievate sa, že je potrebné, aby príslušníci Vašej menšiny (v prípade Slovákov v Maďarsku), resp. aby príslušníci maďarskej menšiny (v prípade Slovákov na Slovensku) rozvíjali aj v budúcnosti svoju národnostnú kultúru, materinský jazyk, národnostné školstvo? Znenie jednotlivých položiek bolo diferencované vzhľadom k adresátovi (pre SM použitý termín – slovenská..., pre SS – maďarská ...). Respondenti na sedembodovej (ratingovej) škále (od rozhodne nie – 1 po rozhodne áno – 7) posudzovali každú z predložených položiek samostatne. Referenčný rámec obsahuje základnú analýzu názorov na rozvoj národnostnej kultúry, materinského jazyka a národnostného školstva, ktoré interpretujeme z pohľadu oboch jazykových skupín.¹⁴

Je zjavné, že vo všeobecnosti sa hodnotenie všetkých troch položiek etnokultúrneho ukazovateľa nachádza v pozitívnom poli posudzovacej škály blízko úrovne „skôr áno“, najpozitívnejšie pri položke národnostnej kultúry. Detailnejšie analýzy odhaľujú rozdiely v hodnotení v rámci jednotlivých skupín. U Slovákov v SR je rozvoj predmetných položiek vnímaný diferencovane – najviac preferujú rozvoj národnostnej (maďarskej) kultúry, tesne za ním materinský (maďarský) jazyk u kontaktného

¹⁰ O bilingvisme Slovákov v Maďarsku bližšie DIVIČANOVÁ 1999, ŽILÁKOVÁ 2002.

¹¹ O vplyve zamestnania na minoritnú kultúru a jazyk Slovákov v Maďarsku bližšie ŠUSTEKOVÁ 2008.

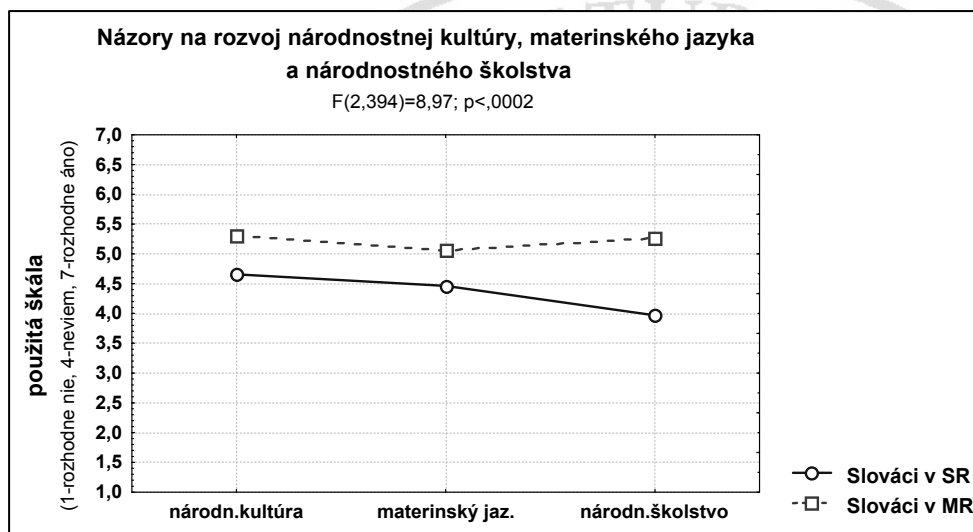
¹² MICHALÍK 2011:11-12

¹³ O význame inštitúcií a osobností na zachovanie jazyka a kultúry minority bližšie MICHALÍK 2008:467-480.

¹⁴ K metodike a výsledkom ďalších analýz predmetného výskumu HOMIŠINOVÁ 2011 a HOMIŠINOVÁ, VÝROST, SLANČOVÁ, ONDREJOVIČ 2011.

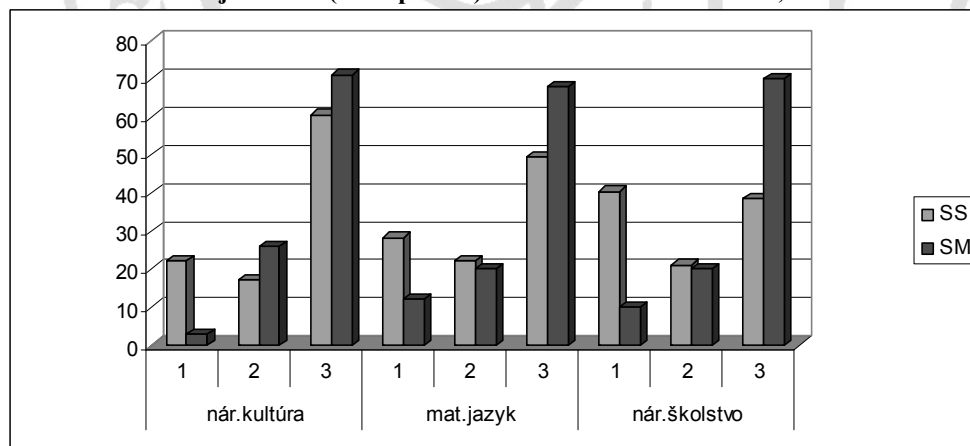
(maďarského) etnika (blízko hodnotenia „skôr áno“), na rozvoj školstva majú celkovo ambivalentný názor (neviem). Názory Slovákov v MR sú viac menej vyvážené, orientované jednoznačnejšie pozitívnym smerom. Pritom vo všeobecnosti najväčší význam pripisujú rozvoju národnostnej (slovenskej) kultúry a národnostného (slovenského) školstva. Ich pozícia hodnotenia na škále je posunutá pozitívnejším smerom (s vyššou intenzitou súhlasu), ako v prípade rozvoja materinského jazyka (graf 1).

Graf 1

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Graf 2 Názory podskupín slovenskej mládeže v Maďarsku (SM) a na Slovensku (SS) na etnokultúrny rozvoj minorít (% odpovedí)

Poznámka ku grafu:

- 1 – negatívne stanovisko,
- 2 – ambivalentné stanovisko,
- 3 – pozitívne stanovisko.

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Výsledky sú štatisticky významné na úrovni skupín, na úrovni etnokultúrneho ukazovateľa a aj na obojstrannej úrovni (skupiny vs. etnokultúrny ukazova-

tel').¹⁵ Z ďalších realizovaných analýz vyplývajú detailnejšie výsledky, týkajúce sa obidvoch jazykových skupín (graf č.2). Ten približuje analýzu rozptylu všetkých položiek etnokultúrneho ukazovateľa a jazykových skupín súčasne. Pre lepšiu prehľadnosť výsledkov boli vytvorené tri skupiny respondentov. Prvá prezentovala viac či menej negatívne stanovisko (sčítané varianty 1+2+3=1 negatívne názory), druhá volila ambivalentnú, nerozhodnú odpoveď (variant 4=2 ambivalencia), tretia sa prikláňala k pozitívnym hodnoteniam (zvolili pozitívne varianty 5+6+7=3 pozitívne odpovede).

Z grafu je evidentné, že slovenská mládež v Maďarsku pri posudzovaní rozvoja vybraných zložiek etnokultúrneho rozvoja volila najviac pozitívne varianty – takmer 75% sa domnieva, že uvedené komponenty etnicity je nevyhnutné v budúcnosti rozvíjať (kultúra 71%, jazyk 68%, školstvo 70%). A hoci aj slovenská mládež v SR preferuje uvedený názor, ich percentuálne zastúpenie sa pohybuje na nižšej percentuálnej úrovni (kultúra 60,6%, jazyk 49,5%, školstvo 38,4%). Navyše, na rozdiel od SM sledujeme, že vo vzťahu

k jednotlivým zložkám je ich názor diferencovaný. Najväčšiu podporu získal rozvoj národnostnej kultúry. Rozvoj materinského jazyka (maďarského) podporuje polovica respondentov a najnižšiu podporu získalo národnostné školstvo, ktoré viac či menej podporuje len každý štvrtý odpovedajúci. Práve v súvislosti s rozvojom národnostného školstva sa u SS stretávame s bipolárnymi názormi, keď takmer rovnaké zastúpenie SS je pozitívneho (38,4%) aj negatívneho názoru (40,4%). Zastúpenie ambivalentných odpovedí je u obidvoch jazykových skupín na každú zložku približne rovnaké a pohybuje sa najviac okolo pätiny respondentov. Čo sa týka negatívnych stanovísk u SM, odmieta-

tavejší postoj (12% respondentov) je postrehnuteľný v prípade rozvoja materinského jazyka. Výskyt tohto názoru (hoci v nízkom počte) môže determinovať aj fakt, že slovenský jazyk je u nich v pozícii „druhoradého“ jazyka,

¹⁵ Výsledky potvrdili vzájomnú súvislosť jednotlivých položiek: u SS-SM₂₀₀ navzájom korelujú: kultúra a jazyk (0,621), kultúra a školstvo (0,630) a aj jazyk a školstvo (0,622).

a to vo všetkých sférach spoločenského aj súkromného života¹⁶.

Záver. Zo štruktúry etnokultúrnych ukazovateľov (rozvoj národnostnej kultúry, školstva a materinského jazyka) vyplynulo, že u obidvoch podskupín (SM aj SS) dominuje vo všeobecnosti názor o potrebe rozvíjať všetky tri zložky. Hoci celkový trend posudzovania problematiky u slovenskej mládeže v Maďarsku a na Slovensku je zhodný, zaznamenávame u nich rozdiely v miere tejto podpory. Tie existujú a spočívajú v rozdielnej váhe, prisudzovanej rozvoju národnostnej kultúry, školstva a materinského jazyka, vzhľadom na ich pozíciu:

- minoritné postavenie (Slováci v MR) u mladých ľudí rezultuje v zvýšenom dôraze na rozvoj etnokultúrnych zložiek, keďže predmetná problematika sa jej priamo dotýka, ovplyvňuje jej existenciu a postavenie v spoločnosti;

- majoritné postavenie mládeže na Slovensku (Slováci na národnostne zmiešaných územiach SR) znižuje akcent na rozvoj týchto zložiek a prejavuje sa aj vo výraznejšom zastúpení negatívnych stanovísk (najmä v súvislosti s rozvojom materinského jazyka maďarskej minority). Hoci primárnou skupinou vo výskume bola slovenská mládež žijúca v Maďarsku (slovenská mládež na Slovensku vystupovala v úlohe porovnávacej skupiny), komparatívny pohľad na výsledky disponuje istou výpovednou hodnotou. Možno konštatovať, že analýza potvrdila signifikantné rozdiely v preferencii položiek etnokultúrneho ukazovateľa medzi skúmanými skupinami slovenskej mládeže. Slovenská mládež v Maďarsku intenzívnejšie preferuje etnokultúrny rozvoj minority ako slovenská mládež na Slovensku vzhľadom na kontaktnú maďarskú minoritu.

Literatúra a pramene:

BARTALSKÁ, L. (ed.): *Sprievodca slovenským zahraničím*. Bratislava 2001.

BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. (eds.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I., II.* Bratislava 1995.

ČUKAN, J.: *Materinský jazyk a etnická identifikácia*. In: *Slovenčina v menšinovom prostredí: materiály z medzinárodnej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba 2004, s. 347-355.

ČUKAN, J.: *Modifikácia multietnického kultúrneho komplexu*. In: *DIVIČANOVÁ, A. – TÓTH, A., J. – UHRINOVÁ, A. (eds.): Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku : materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej vedeckej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba 2006, s. 318-324.

DIVIČANOVÁ, A.: *Jazyk, kultúra, spoločenstvo. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba - Budapešť 1999.

HOMIŠINOVÁ, M. – VÝROST, J. – SLANČOVÁ, D. – ONDREJOVIČ, S.: *Výskum hovorenej podoby slovenského*

jazyka u slovenskej mládeže v Maďarsku a na Slovensku. CD ROM, Košice 2011.

HOMIŠINOVÁ, M.: *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Teoretická a empirická komparatívna analýza skúmania etnických procesov slovanských minorít)*. Békešská Čaba 2006.

HOMIŠINOVÁ, M.: *Identitás, nyelvháználát, asszimiláció. Etnikai folyamatok a magyarországi kisebbségi családokban*. Budapest 2008.

HOMIŠINOVÁ, M.: *Slováci v Maďarsku a Maďari na Slovensku (empirická analýza konštrukcie etnickej identity)*. In: *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*. 1/2009, 2009. Uverejnené na: <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2009/1/5854/>.

HOMIŠINOVÁ, M.: *Koncept výskumného projektu jazykového správania slovenskej mládeže v Maďarsku a na Slovensku*. In: *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*. 3/2011, 2011. Uverejnené na: <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2011/3/5943/>.

CHRASTINA, P.: *Krajina Veľkého Bánhedeša a jej premeny*. In: *GADUŠOVÁ, Z. (ed.): Acta Nitriensiae 10 : reprezentačný zborník Filozofickej fakulty UKF v Nitre*. Nitra 2008, s. 74-94.

CHRASTINA, P. – BOLTÍŽIAR, M.: *Senáclav : krajina - človek - kultúra slovenskej enklávy vo Východných vrchoch*. In: *WIEDERMANN, E. (ed.): Studia Historica Nitriensia 15*. Nitra 2011, s. 53-86.

MICHALÍK, B.: *About the theory of assimilation processes: Construction of Slovak minority communities*. In: *Sprawy narodowościowe. Seria nowa*. 2011, zeszyt 38, p. 7-21.

MICHALÍK, B.: *Klasifikácia asimilačných faktorov*. In: *KREKOVICHOVÁ, E. – UHRINOVÁ, A. – ŽILÁKOVÁ, M. (eds.): Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej*. Békešská Čaba 2010, s. 364-371.

MICHALÍK, B.: *Rola osobností a inštitúcií pri zachovávaní a rozvíjaní kultúry a jazyka minority*. In: *TÓTH, A. J. – UHRINOVÁ, A. (eds.): Slovenčina v menšinovom prostredí. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba 2008, s. 467-480.

ŠUSTEKOVÁ, I.: *Vplyv socioprofesijnej štruktúry na zachovávanie menšinového jazyka*. In: *TÓTH, A. J. – UHRINOVÁ, A. (eds.): Slovenčina v menšinovom prostredí. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba 2008, s. 425-432.

UHRINOVÁ, A.: *O projekte Slovenský jazyk v Maďarsku*. In: *DIVIČANOVÁ, A. – TÓTH, A., J. – UHRINOVÁ, A. (eds.): Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku: materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej vedeckej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba 2006, s. 226 – 230.

ŽILÁKOVÁ, M.: *Dvojazyčnosť Slovákov v Maďarsku*. In: *Bilingvismus (minulosť, prítomnosť, budúcnosť). Zborník príspevkov*. Bratislava 2002.

¹⁶ O postavení slovenského jazyka ako minoritného a komunikačno-jazykovom správaní príslušníkov slovenskej minority žijúcej v Maďarsku bližšie DIVIČANOVÁ 1999, HOMIŠINOVÁ 2006, 2008, UHRINOVÁ 2006, ŽILÁKOVÁ 2004.

ŽILÁKOVÁ, M.: Slovenčina v Maďarsku na začiatku 21. storočia In: UHRINOVÁ, A. – ŽILÁKOVÁ, M. (eds.): Slovenčina v menšinovom prostredí. Békešská Čaba 2004, s. 433-441.

Kontakt:

PhDr. Mária Homišinová, PhD.
Spoločenskovedný ústav SAV
Karpatská 5
040 01 Košice
E-mail: homisin@saske.sk

Doc. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD.
KMKaT FF UKF v Nitre
Štefánikova 67
949 01 Nitra
E-mail: llenovsky@ukf.sk

Kontexty slovensko-maďarskej propagandy v rokoch 1938 – 1945¹

Martin Hetényi

Kľúčové slová:

slovensko-maďarské vzťahy 1938 – 1945, propaganda – ciele, mechanizmy, formy a nástroje, politické systémy a obyvateľstvo

Abstract:

Both regimes, hungarian and also slovak produced in years 1938-1945 campaign with a huge propaganda. Main protagonists were mostly state authorities. They were also creators of detail ideas of the matter, whether truthful or deceitful. Opinions of population of Slovak-Hungarian border-line were affected by the fact that they were neighbouring with the country honoured as their home land. Hungarian propaganda helped to consolidate that Hungary is close not as a zone but also spiritually. The same thing happened on the other side too and it caused interesting propaganda's fights. Propaganda was able to raise the passion as well as the apathy. The most common forms of propaganda were handing-out leaflets, propagating of tendencious maps and photographic material, ostentatious decoration of Hungarian train transporters but mostly the verbal propaganda. Its main topics were land profits, comparing the standards of living, analysis of political problems, and governmental relations with Berlin. They were many times seen as unreal or absurd. Until year 1944 some rumours were resounded (that Hungary will occupy more parts of Slovakia) and this happened mostly inter motive power parts of propaganda - The Hungarians in Slovakia. Antipropaganda HSLS had enough intensity not to be behind in its effort what is clearly seen in articles in the press of that period. History of this issue finishes with

liberation of the country and with anulation of Munich and Viennese decreeses.

Nasledujúce riadky patria vplyvnému fenoménu, pôsobiacemu v určitom čase a priestore - propagande. Z definícií výkladových slovníkov vieme, že pod propagandou rozumieme jeden z druhov sociálneho ovplyvňovania. Jeho podstatou je zámerná snaha určitej autority ovplyvňovať verejnú mienku v súlade s cieľmi autority.²

O sile tohto fenoménu v spoločnosti svedčí fakt, že s propagandou sa dnes stretávame na každom kroku. Dôležitú rolu zohrala aj v minulosti (výborným príkladom je éra studenej vojny). Snáď najvýraznejším exponentom, ktorého propaganda preslávila, bol nemecký minister propagandy Joseph Goebbels. Jeho výrok je jasný a výstižný: *Nezáleží na tom, aby propaganda mala úroveň, ale na tom, aby viedla k cieľu...*³

Prítomný príspevok je zameraný na propagandu v slovensko-maďarskej relácii po prvej Viedenskej arbitráži z roku 1938. Jej hlavným cieľom bolo pripraviť sa na územné zisky (vytvoriť vhodnú atmosféru pre územnú revíziu) a upevniť legitimitu štátneho režimu prostredníctvom obrany pred národným nepriateľom. Je teda zrejmé, že ide najmä o propagandu očierňujúcu, ktorá pracuje s konštruktom nepriateľa vonkajšieho alebo vnútorného. Východiskom a hlavným faktorom formovania tejto propagandy boli medzištátne vzťahy. Tie ovplyvňovali dianie na vnútropolitickú scénu aj správanie sa obyvateľstva. A naopak - jednoducho možno hovoriť o prepojení týchto činiteľov.

Pristavme sa krátko pri charakteristike medzinárodnej i vnútro politickej scény danej doby.⁴ Dominantnú úlohu v medzinárodných vzťahoch začal už skôr hrať Hitler. Dôsledkom jeho ambícií bola aj Mníchovská konferencia a Viedenská arbitráž. Rozhodnutie z Viedne z 2. novembra 1938 a následné udalosti označované ako Malá vojna oklieštili Slovensko o časť územia a obyvateľstva v prospech Maďarska, ktoré sa podieľalo na rozbití ČSR.⁵ S týmto stavom však nebola ani jedna strana spokojná. Vzťahy medzi oboma štátmi, na ktoré dozeral Berlín, boli stále napäté aj napriek tomu, že od jesene 1940 boli oficiálnymi spojencami Nemecka v Trojpakte.⁶ Vzájomný pomer ostro poznamenal aj princíp reciprocity - spočiatku odvetných akcií slovenskej vlády za perzekúcie Slovákov v Maďarsku.⁷

Druhým významným momentom, ktorý poznamenal tvár propagandy, bola vnútorná politika v Maďarsku a na Slovensku. Na oboch stranách možno hovoriť

¹ Odznelo ako habilitačná prednáška z odboru 2.1.7. história na FF UKF v Nitre dňa 6. 9. 2011. Príspevok je súčasťou riešenia projektu VEGA č. 1/0118/11.

² K rôznym metodologickým i praktickým otázkam propagandy pozri napríklad COLE 1996, COLE (ed.) 1998, COMBS – NIMMO 1993, ELLUL 1973, FIDELIUS 1998, CHOMSKY – HERMAN 1988, JOWETT – O' DONNELL 1992, KLEMPERER 2003, KOUKOLÍK – DRTILOVÁ 2008, PRATKANIS – ARONSON 1991.

³ Úryvok z prejavu Josepha Goebbelsa z 9. januára 1928.

⁴ K vývoju medzinárodnej situácie v medzivojnovej Európe pozri napríklad FERIANCOVÁ 2010.

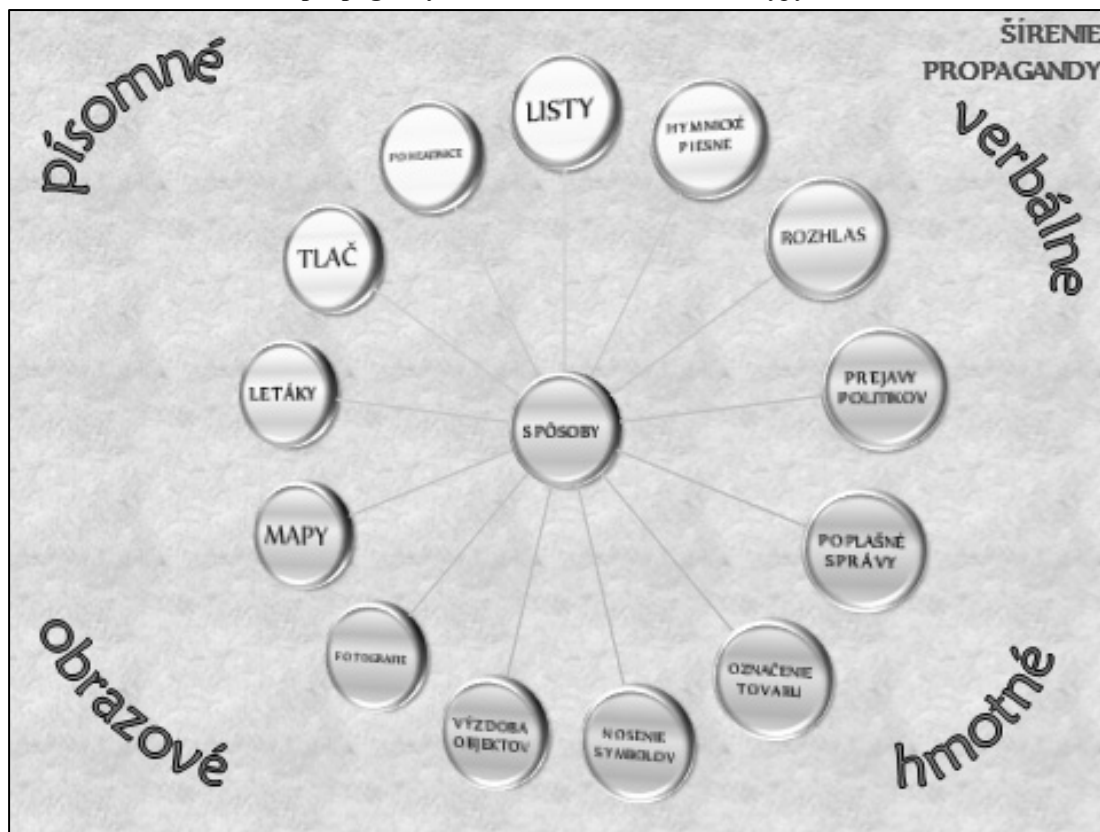
⁵ Bližšie pozri napríklad DEÁK 1986:19, 44–71, 189–197, DEÁK 1998:16–17, KIČKOVÁ 2009:129–139.

⁶ Bližšie pozri LACKO 2009:198–212.

⁷ Bližšie pozri napríklad ČIERNA-LANTAYOVÁ 1992:12, JANEK 2005:74–89, TILKOVŠKY 1972:36–40, VIETOR 1968:42.

o vyformovaní politických systémov s totalitnými prvkami, o absencii pluralitnej demokracie a korektného vzťahu k menšinám.⁸ Je očividné, že propaganda pochádzala práve z rozvetveného štátneho a stranického aparátu (ľudáckeho i horthyovského). Treba však povedať, že identifikovať zdroj sa dá v mnohých prípadoch len ťažko, prípadne nepriamo.

Šírenie propagandy

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Jedným z pilierov propagandy sú emócie, ktoré sa zvlášť dotýkajú obyvateľstva etnicky minoritného i majoritného. Cieľom propagandy bolo ťažko skúšané obyvateľstvo predovšetkým v novoutvorenom pohraničí – svoje tu zohrávala i skutočnosť, že propagandisti susedili bezprostredne vedľa seba,⁹ čo zľahčovalo propagandistické kanály smerujúce najmä k svojim minoritám v druhom štáte.

Demonštrujeme si teraz propagandu konkrétnejšie, na vybraných formách, respektíve spôsoboch propagandistických kampaní. Jednotlivé skupiny tvoria predovšetkým písomné, verbálne, obrazové a hmotné formy.

Letáky. Jedným z najvýraznejších spôsobov propagandy, čo zaiste potvrdia bádatelia z archívov, boli letáky. Na území Slovenska sa vo väčšom množstve objavili letáky maďarského pôvodu v čase Mníchova i Viedenskej konferencie. Ich autori vyzývali k odtrhnutiu sa od Čechov, ľudovému hlasovaniu, neplateniu daní či

rôznym protištátnym činom.¹⁰ Rozširovanie letákov bolo intenzívne aj neskôr. Promaďarské letáky, napísané často v slovenčine, boli zväčša anonymné. Vidno však, že za nimi stoja skupiny podporované Budapešťou. Ich cieľom bolo obyvateľstvo na Slovensku a mali jednoznačný obsah: myšlienku priateľstva a spolupatričnosti Slovákov a Maďarov, teda predpoklad k pripojeniu širšieho územia po prípadnom plebiscite.¹¹ Pri ich analýze vidíme viaceré stereotypy vnímania Slovákov, Čechov, ČSR. Argumentuje sa tým, že slovenská minulosť nie je cyrilometodská ani svätováclavská, ale svätostefanská a mariánska.

Časť maďarského propagačného materiálu sa na Slovensko dostávala cez diplomatické kanály a ďalej sa rozširovala v sieti Zjednotenej maďarskej strany (politickéj strany maďarskej menšiny na Slovensku).¹² Dobové pramene dokazujú, že ďalšiu časť letákov sem ne-dobrovoľne prinášali osoby, ktoré chceli prekročiť hranice a boli vy-dierané maďarskými orgánmi (strach spôsobil i to, že niektoré z nich odovzdali letáky slovenským inštitúciám).¹³

¹⁰ Štátny archív (ďalej ŠA) Nitra, f. Okresné četnícke veliteľstvo (ďalej OČV) Nitra, šk. 8, č. 759 a 969/1938 dôv. Štátny archív, pobočka (ďalej ŠAP) Nitra, f. Okresný úrad (ďalej OÚ) Nitra, šk. 37, bez č./1938 prez.

¹¹ PEKÁR 2004:89. Častý výskyt letákov a pamfletov zaznamenávali pracovníci železníc. 81 kusov protištátnych letákov s nadpisom „Celistvosť Slovenska len pod ochranou sv. Štefana! Nešťastné Slovensko, čo tá ešte čaká?“ sa našlo 25. a 26. 4. 1939 na železničnej stanici v Čadci v nákladnom vlaku, ktorý prišiel z Bohumína (Poľsko). Žandári predpokladali, že ich rozširovateľmi mohli byť poľskí železničári, že boli tlačené v Maďarsku a prevezené tranzitom do Poľska. To isté sa zopakovalo s 12 kusmi letákov 11. 5. 1939. Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Ministerstvo vnútra (ďalej MV), šk. 15, č. 156 a 5954/1939 prez.).

¹² Z odpovede Ústrednej štátnej bezpečnosti na upozornenie obranného oddelenia ministerstva národnej obrany z 15. 2. 1944. SNA, f. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ďalej ÚŠB), šk. 844, č. 4924/1944. Bližšie pozri HETÉNYI 2011.

¹³ Dňa 31. 12. 1938 odovzdala jedna osoba z odstúpeného územia slovenskej finančnej strážu dva balíky štvavých letákov v celkovom počte 600 ks s nadpismi „Ešte aj teraz ďalej ľuhajú Česi“. Meno osoby bolo treba na príkaz Krajského úradu zatajiť. Podľa tvrdení tohto človeka, maďarskí žandári mu prikázali, aby balíky preniesol na územie Slovenskej krajiny a rozširoval letáky v určitých obciach (ŠAP Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. 28, č. 42/1939 prez.).

⁸ Bližšie pozri napríklad ARPÁŠ 2001.

⁹ VIETOR 1968: 15

Ďalšiu skupinu tvoria letáky maďarskej proveniencie, ktoré boli určené predovšetkým slovenskej menšine v Maďarsku. Ich obsah akceleroval typické nástroje propagandy, a to pojem „jedna rodina“ (napr. láskou pritískame k srdcu synov všetkých národov...), ďalej emócie či vystupovanie autority, ktoré zbavuje ľudí kritického premýšľania (napríklad Horthy), objavujú sa tu aj stereotypy vnímania ČSR ako obdobia rabstva a utrpenia.

Slovenské orgány zachytili aj letáky, ktoré súviseli s radikálnou Szálasiho Stranou šípových krížov.¹⁴

Slovenská strana reagovala a zároveň svojou propagandou sledovala svoje ciele. Aj letáky zo slovenských zdrojov prúdili dvoma smermi - do vnútra svojho štátu a za hranice. V rámci Slovenska vhodne poslúžila prítomnosť maďarskej menšiny ako vnútorného nepriateľa, zároveň sa v majorite vytvárala predstava o kolabujúcom maďarskom štáte.¹⁵ Znovu sa pri ich zostavovaní uplatnili bežné nástroje propagandy, napríklad nástroj označený pojmom „jedna rodina“ so spoločným menovateľom cítiť a uvažovať ako celý kolektív (napr. *Si syn slovenskej matky! Nezabúdaj posilať deti do slovenskej školy! Naši bratia, naše sestry hynú tam a čakajú záchranu! A nech neuplynú deň, že by sme aspoň jedného brata Slováka nepresvedčili, nepovzbudili...*). Medzi klasické pravidlá propagandistickej práce patria ovplyvňovanie strachom (napr. *Budapešť a Maďarsko prepadlo pekelnému strachu... žaláre sú preplnené. Ba ešte i Boží trest prišiel...*), ako i slogany s burcujúcim rázom (napr. *Chceme všetko, čo nám patrí, všetci do pochodu!*); maďarskí politici sú stereotypne vnímaní ako grófi, ktorým odbila dvanásť hodina; maďarská menšinová politika sa metaforicky označovala ako päť a čižma maďarského žandára.¹⁶ Na protimaďarské letáky, ktoré boli rozširované po Bratislave v roku 1940, reagovala maďarská diplomacia protestom u slovenského premiéra (akoby sa to robilo s oficiálnym vedomím ministra vnútra). Alexander Mach samozrejme rozhorčene obvinenia poprel, jeho podriadení dokonca zistili rozširovateľov, no jediná zmienka, ktorú minister o nich v dlhom liste Tukovi urobil, bola taká, že ide o osoby naivné a oveľa podrobnejšie sa venoval obhajobe gardistov.¹⁷

V slovenskej produkcii vznikli aj propagandistické letáky, určené slovenskej minorite v Maďarsku. Na rozdiel od maďarských letákov, ktoré sa snažili osloviť aj majoritu na Slovensku, tie slovenské nemali čo väčšine v Maďarsku ponúknuť (okrem účinku znepokojenia). Rôzne organizácie sa takýmto spôsobom snažili povzbudiť maďarských Slovákov v pronárodných aktivitách. Typickým nielen pre letáky, je porovnávanie životnej úrovne. O ľudáckych, poprípade gardistických zdrojoch svedčia aj zmienky o viere, že budúcnosť Slovákov v Maďarsku môže zaistiť len samostatný slovenský štát. Postavenie slovenskej menšiny je chápané ako zajatie. Pochopiteľne, bocom nezostávajú ani hrozby: *Boh je s nami, kto proti nám, toho Parom zmetie!*, a podobne.¹⁸

Tlač, pohľadnice, listy. Veľmi silným propagandistickým účinkom disponovala dobová tlač. Jej prieskum hovorí, že nacionalistické články so skresľujúcimi informáciami sa objavovali vtedy, keď štát disponoval zvýšenou sebadôverou po nejakom posilnení prestíže (diplomatickom úspechu). V prípade Slovenska to bolo napríklad v októbri 1939, po ukončení bojových operácií v Poľsku, do ktorých sa neslávne zapísala aj slovenská armáda.¹⁹ Objavovali sa aj ako recipročné reakcie na udalosti za hranicami. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že intenzita protimaďarských a protislovenských článkov sa viazala na vývoj bilaterálnych vzťahov. Striedali sa krátke obdobia, kedy sa v mediálnych prestrelkách „zakopala vojnová sekera“, s vyostrenou kampaňou.

S letákmi a tlačou súvisí karikatúra. Na rozdiel od minulosti zrejme prišlo na tomto poli k útlmu, domnievam sa, že to bolo zapríčinené slabou objednávkou zo strany štátov (vzhľadom k formálnemu spojenectvu a kontrole Berlína), aj chýbajúcou anonymitou autorov karikatúr.

Svoju úlohu pri šírení propagandy zohrávali pohľadnice so zobrazením maďarských vodcov preberajúcich pričlenené mestá. Na Slovensku sa na jeseň 1938 napríklad zjavili poštové listy, adresované niektorým starostom prihraničných obcí – budapeštianske firmy im napríklad ponúkali za výhodných podmienok slávnostnú výzdobu obcí, keďže istotne podľa nich pripadnú Maďarsku.²⁰ Zistenia v tomto smere sú však skôr náhodné,

¹⁴ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 59, č. D1-52/1945 prez.

¹⁵ Magyar országos levéltár (Maďarský krajinský archív v Budapešti, ďalej MOL, f. Külügyminisztérium (ďalej KÜM, K-63, fasc. 459, č. 4010/1940. SNA, f. ÚŠB, šk. 518, č. 33741/1943.

¹⁶ V niektorých mestách, napríklad v Topolčanoch a Kokave nad Rimavicou boli v septembri 1943 rozširované letáky a na domy nalepované nálepky. Obsah letákov z Kokavy nad Rimavicou: „1. Slovenská zem a Slovenská krv v Maďarsku patrí k nášmu Slovensku, 2. Žiadame späť všetkých bratov a všetku zem, čo nám podle odtrhli Maďari, 3. Nikdy neschválime odtrhnutie našej krvi Maďarmi...4. Žiadame reciprocitu...5. Maďar - Žid na Slovensku nesmú žiť.“ (SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí [ďalej MZV], šk. 128, č. 3416/1943.). Kokavská žandárska stanica poznamenala, že „každý Slováč, ktorý si leták prečítal, odchádzal na tvári s úsmevom. Osoby maďarskej národnosti prejavili smutnú náladu – neistotu“. Keďže k porušeniu poriadku napokon neprišlo a obsah letákov sa čiastočne zhodoval s obsahom článku ľudáckeho poslanca Konštantína Čulena v časopise „Slovenská pravda“, prípad nebol súdu oznámený (ŠA Banská Bystrica, f. Pohronská župa II., šk. 34, č. 3619/1943 prez.).

¹⁷ SNA, f. MZV, šk. 128, č. 50972/1940.

¹⁸ Letáky s nadpismi: „Nezabúdaj“, „Odkaz košických gardistov“, „Slováci – Vojaci – Gardisti!“ a „Slováci a Slovenky!“ SNA, f. MZV, šk. 128, č. 51165/1940.

¹⁹ Eseje v Slováku, gardistických novinách, podporovali po salzburských rokovaniach napríklad „šuškanú propagandu“, že Slovákom Hitler prisľúbil späť Žitný ostrov, Levice, Nové Zámky a Košice. Alexander Mach tieto dezinformácie musel oficiálne vyvracať (MOL, f. KÜM, K-63, šk. 458, č. 2434/1940.). Na druhej strane promaďarské časopisy vydávané v Maďarsku vôbec nezaostávali v ostrom tóne. Obyvatelia Slovenska si však radikálnu politickú tlač z Maďarska nemohli bežne kúpiť, keďže bol jej dovoz zakázaný. Okrem toho maďarské tlačové orgány na Slovensku podliehali bezpečnostnej cenzúre (SNA, f. MZV, šk. 128, č. 50972/1940.).

²⁰ S písomnou agitáciou vo forme poštových zásielok z Maďarska sa slovenské bezpečnostné orgány stretli 24. 11. 1938, keď starosta Malého Cetína (okres Nitra), člen Zjednotenej maďarskej strany, prijal poštu z Budapešti list, v ktorom sa obecnému predstavenstvu ponúkali rôzne služby, napríklad skrášľujúce práce v obci pri slávnostiach v rámci prípadného obsadenia obce maďarskou správou. Je možné, že podobné zásielky dostali funkcionári Zjednotenej strany i v iných obciach. Maďarská firma sa pravdepodobne snažila rozšíriť svoje obchodné aktivity aj za hranice, pričom ešte predpokladala posun česko-slovensko-

málokedy sa podarilo propagačný materiál zaistiť (napríklad pri domových prehliadkach či výnimočným priznaním osoby, ktorá takúto korešpondenciu dostala).

Verbálna propaganda. Burcujúcou formou propagandy boli aj texty básní či piesní, ktoré si zvykli spievať gardisti, alebo naopak, príslušníci Maďarskej strany.

Okrem periodickej tlače dokázal osloviť širšie masy čoraz obľúbenejší rozhlas. Vysielanie maďarského rozhlasu a jeho kampaň vo všeobecnosti presviedčala verejnosť v Maďarsku, že na Slovensku je zle, a verejnosť na Slovensku o tom, že v Maďarsku je lepšie. Opäť je tu prítomný fenomén porovnávania životnej, sociálnej a hospodárskej úrovne. Rozhlas informoval aj o perzekúciách svojich menších na druhej strane. Zachovala sa pozoruhodná reakcia, či skôr konšpiračná dedukcia slovenskej diplomacie, na obvinenie maďarského rozhlasu z decembra 1939, v ktorom sa hovorilo, že sú v Ilave zavretí slovenskí Maďari. Podľa slovenského ministerstva zahraničných vecí išlo o úmyselné brzdenie rozvoja cestovného ruchu na Slovensku vo vianočnom období.

Slovenské spravodajstvo tiež využívalo porovnanie života v oboch krajinách, prirodzene vo svoj prospech.²¹

Propagandu zneužívali aj najvyšší politickí reprezentanti oboch štátov, napríklad Miklós Horthy vo svojich prejavoch k vojakom na jeseň 1938. Analyzované boli aj verejné vystúpenia Jánosa Esterházyho, predstaviteľa maďarskej politickej strany na Slovensku (tie mali pochopiteľne iný charakter).²² Z dostupných prameňov vieme aj o návštevách a prejavoch ľudáckych činiteľov, účinných najmä v pohraničí, kde sa snažili navodiť atmosféru strachu pred útokom Maďarov. Pod vedením ľudákov sa tým burcoval ľud k jednote.²³ Aktívny bol Šaňo Mach, na ktorého sa často sťažovala maďarská diplomacia. Obhajoval sa, že sa všemožne snaží o zlepšenie slovensko-maďarského vzťahu v záujme pokoja.

Nemôžeme podceňovať ani význam „šuškaney propagandy“, ktorú možno označiť aj za dôsledok iných foriem propagandy. Aj keď rôzne poplašné správy sa šírili spontánne, cítiť zámerné pozadie.²⁴ Čo bolo najčastejšie ich

obsahom, sa môžeme dozvedieť z množstva hlásení bezpečnostných a spravodajských orgánov, samozrejme pri zachovaní kritického nadhľadu. Často išlo o zvesti o obsadení krajov na úkor svojho suseda²⁵, alebo komentovanie vnútropolitických problémov susedného štátu.²⁶ Pokiaľ do roku 1944 mala táto propaganda aspoň čiastočne reálny podklad, od začiatku tohto roku nezmyselné chýry narastali. Paradoxné bolo, že v Maďarsku sa v prvých mesiacoch roku 1944 šírili správy o skorom obsadení Slovenska Wehrmachtom²⁷, ktorý napokon v marci obsadil práve Maďarsko. Vylákať (či potešiť) mohli napríklad aj stopercentne zaručené správy o zastrelení Tisa²⁸, alebo maďarského premiéra po nemeckom obsadení Maďarska²⁹. Na slovenskej strane sa stále hovorilo o horlivej činnosti maďarskej menšiny, čím sa zastierali skutočné problémy štátu. Obeťou slovensko-maďarskej propagandy bolo veľmi často aj židovské obyvateľstvo, obviňované z pomoci maďarskej iredente.³⁰

24, č. 424/1939 prez. ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa (ďalej ŠZZ), šk. 108, č. 230/1940 ŠB prez.).

²⁵ SNA, f. ÚŠB, šk. 487, č. 22271/1943. SNA, f. ÚŠB, šk. 600, č. 10331/1944. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, bez č./1939 prez., ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 49, č. 1393/1941 prez. ŠA Nitra, f. OČV Nitra, šk. 10, č. 8/1939 dôv. ŠA Prešov, f. ŠZZ, šk. 108, č. 85/1940 ŠB prez.

²⁶ Žandárska stanica Vajnory 27. 10. 1939 podala správu o obchodníkovi Joachimovi Benčíčovi z Vajnory, ktorý rozprával, že obchodné rokovanie s Maďarskom bolo prerušené, nakoľko si Maďari kládli požiadavku, aby slovenská strana platila za odobratý tovar americkými dolármi (ŠAP Modra, f. OÚ BL, šk. 27, č. 2714/1939 prez.). Slovenské vyslanectvo v Budapešti 15. 12. 1939 informovalo ministerstvo zahraničných vecí, že 13. decembra maďarské noviny i rozhlas priniesli správu o zatváraní Maďarov na Slovensku a o ich odľechení do Ilavy. Tieto správy sa objavili hneď po príchode Jánosa Esterházyho do Budapešti. Chargé d'Affaires Záhorák vyslovil dedukciu, že za týmto počínaním väzí tendencia brzdiť cestovný ruch na Slovensko, ktorý „z príležitosti vianočných sviatkov sa veľmi slubne vyvíjal, ale po uvedenom slabom ochabnutí“ (SNA, f. MZV, šk. 128, č. 21304/1939). Propaganda sa zneužívala i v čase, keď Alexander Mach odstúpil z pozície šéfa Hlinkovej gardy – napríklad že Hitler prijal požiadavku Maďarov, ktorí sa sťažovali na činnosť Macha, alebo protirečivé tvrdenie, že Mach sa chcel zúčastniť na puči a pripojiť Slovensko k Nemecku (situácia správa policajného riaditeľstva v Prešove za máj 1940, ŠA Prešov, f. ŠZZ, šk. 108, č. 586/1940 ŠB prez.). Trebišovský okresný úrad v máji 1940 hlásil šírenie propagandy (pravdepodobne od ľudí, ktorí prichádzali z Maďarska), že medzi členmi slovenskej vlády panuje názorová nezhoda a nejednotnosť o postavení Slovenska. Za stúpcov nemeckého protektorátu mali byť označení Mach a jeho ľudia, za stúpcov ruskej orientácie sa udával Sívák a medzi stúpcov maďarského smeru patrili ostatní členovia vlády (situácia správa okresného úradu v Trebišove za máj 1940, ŠA Prešov, f. ŠZZ, šk. 108, č. 586/1940 ŠB prez.). Začiatkom roku 1942 sa na Slovensku rozširovali chýry v súvislosti s návštevou nemeckých štátnikov v januári 1942 v Maďarsku, že Maďari odopierajú vyslať svoje vojská na východný front a svoje zbory pošlú len vtedy, keď im bude vrátené celé Slovensko. Rozširovatel'ov sa nepodarilo chytiť, o čom Štátny policajný úrad v Nitre informoval Ústredňu štátnej bezpečnosti 30. 4. 1942 (ŠA Nitra, f. Župný úrad Nitra III., šk. 59, č. 406/I-5/ŠB/1942 prez.).

²⁷ ŠA Nitra, f. Oblastné žandárske veliteľstvo (ďalej ObŽV) Nitra, šk. 7, č. 4/1944 dôv., ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 56, č. D1-158/1944 prez.

²⁸ ŠA Nitra, f. ObŽV Nitra, šk. 7, č. 4/1944 dôv.

²⁹ ŠA Nitra, f. ObŽV Nitra, šk. 7, č. 58/1944 dôv.

³⁰ Nasvedčuje tomu i situácia správa nitrianskeho okresného náčelníka z októbra 1941: „Potrebné je vystupňovať národnú hrdosť...k imunitizovaniu duši voči propagande z druhej strany, ktorá využíva protizidovské opatrenia u nás. Rozširujú sa správy, že preto sú židia sústredzovaní do Nitry a Sereď, lebo tieto kraje budú pripojené k Maďarsku a Slovensko bude odškodnené čiastkou z Moravy. Tejto propagande napomáhajú židia, lebo v Maďarsku sa im žije lepšie. Zistujú židov, ktorí majú príbuzných v Amerike a v Anglicku – ich cestou chcú ovplyvňovať verejnú mienku v Amerike...v prospech Maďarska. Židia

maďarských hraníc viac na sever. ŠA Nitra, f. OČV Nitra, šk. 8, č. 826/1938 dôv.

²¹ O prekvapení maďarských vojakov z priaznivej situácie na Slovensku informoval vo februári 1939 dôverník žandárskej stanice Ivánka pri Nitre: „Maďarskí vojaci sú vraj veľmi nespokojní, lebo im vraj bolo vždy hovorené, že u nás v ČSR je veľký hlad, ľudia chodia veľmi otrhnutí...a teraz sa sami presvedčili, že je to práve naopak. A preto, keby vraj k niečomu došlo, nie žeby išli proti nám, ale proti svojim magnátom a barónom.“ Vyjadril sa aj k nepovoleniu kongresu maďarských Slovákov v Nových Zámkoch, ktorý sa mal konať vo februári – kongres bol vraj odložený, lebo vojaci, ktorí sa vrátili z maďarsko-slovenských hraníc, sa vzbúрили, pretože boli oklamani o pomeroch na Slovensku (ŠA Nitra, f. OČV Nitra, šk. 10, č. 117/1939 dôv.). Bližšie pozri ÁDÁM 1970:220 – 416.

²² Bližšie pozri PODOLEC 2003:182–193.

²³ Prejav ministra Ferdinanda Ďurčanského z 20. 12. 1938 ohodnotil maďarský vyslanec ako výpad proti Maďarsku. Vyslanec, ktorý interpeloval pražského ministra zahraničných vecí Františka Chvalkovského, upozornil aj talianske vyslanectvo, že podobné prejavy môžu mať negatívny vplyv aj na talianske záujmy (MOL, f. Küm, K-63, fasc. 71, zv. 7/7-XVIII, č. 29/1939.).

²⁴ MOL, f. Küm, K-63, fasc. 64, zv. 7/7-I, č. 127/1938. ŠA Nitra, f. OČV Nitra, šk. 10, č. 8/1939 dôv. ŠAP Modra, f. OÚ Bratislava – vidiek, šk.

Spôsoby obrazového a hmotného rázu. Z týchto propagandistických spôsobov možno vyzdvihnúť publikovanie tendenčných máp,³¹ zbieranie fotografií rôznych stavieb,³² ostentatívnu výzdobu objektov – napríklad peážnych vlakov,³³ nelegálne nosenie národných symbolov, označovanie spotrebného tovaru v národných farbách. Slovenské hraničné orgány napríklad zachytili cigarety s označením Felvidék,³⁴ provokujúca bola aj výroba cukrovínok v Trnave v červeno-bielo-zelenej farebnej kombinácii.

Záver. V rámci sumarizácie problematiky možno potvrdiť, že v propagandistickej hre mali hlavnú rolu štátne a stranícke orgány, obyvateľstvo tvorilo obecensť, neraz značne zaangažované do tejto hry. Určiť celkový rozsah propagandy, manipulácie s verejnou mienkou, pochopteľne nie je možné. Dôsledky propagandy však boli enormné – v nálade medzi obyvateľstvom aj ďalších

reakciách štátnej moci.³⁵ Propaganda tých čias významne prispela k antidemokratickému ovzdušiu skúmanej oblasti. Mnohí občania hlásia sa k minoritnej národnosti – na Slovensku najmä maďarskej a v Maďarsku slovenskej – boli v súvislosti so šírením takejto propagandy uväznení alebo vyhodení, iní pozorne sledovaní bezpečnostnými zložkami, znemožňoval sa im legálny prechod hraníc a pod.³⁶ Pri propagandistických kampaniach boli použité klasické nástroje, ktoré zosilňovali ich efekt.

Na problematiku slovensko-maďarskej propagandy je možné nazerať i z ďalších rovin. Prítomný exkurz, ktorý odhaľuje pomery danej doby, ponúka nové výzvy do hlbšieho štúdia, precíznejšieho bádania. Následne vznikajú ďalšie horizonty jej interpretácie:

- úloha orgánov propagandy,
- ďalšie spôsoby a mechanizmy propagandy,
- vzťah slovenskej propagandy a kontrapropagandy,
- porovnanie s inými (dôležitejšími) témami propagandy,
- interdisciplinárny prístup k štúdiu a interpretácii propagandy (napr. žurnalistika, politológia, jazykoveda),
- iné.

Literatúra a pramene:

ÁDÁM, M. (ed.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945 III. Magyarország külpolitikája 1938 – 1939. Budapest 1970.*

ARPÁŠ, R.: *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSLS o autonómiu Slovenska. Bratislava 2011 (rukopis).*

COLE, R.: *Propaganda in Twentieth Century War and Politics. Lanham 1996.*

COLE, R. (ed.): *The Encyclopedia of Propaganda. New York 1998.*

COMBS, J. – NIMMO, D.: *The New Propaganda : The Dictatorship of Palavar in Contemporary Politics. New York 1993.*

ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby česko-slovensko – maďarského vzťahu 1938 – 1949. Bratislava 1992.*

DEÁK, L.: *Viedenská arbitráž 2. novembra 1938. Bratislava 1998.*

DEÁK, L.: *Zápas o strednú Európu 1933 – 1938. Bratislava 1986.*

ELLUL, J.: *Propaganda : The Formation of Men's Attitudes. Random House 1973.*

FERIANCOVÁ, A.: *(Ne)nájdená bezpečnosť : Československo, Nemecko a úpravy medzinárodného systému v Európe 1922 – 1926. Nitra 2010.*

FIDELIUS, P.: *Reč komunistické moci. Praha 1998.*

HETÉNYI, M.: *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945. Nitra 2011.*

CHOMSKY, N. – HERMAN, E.: *Manufacturing Consent : The Political Economy of the Mass Media. New York 1988.*

v Nitre sú zmaďarizovaní. Nitre treba na 100 % poslovenčiť...“ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 48, Mesačné situačné správy/1941 prez.

³¹ Pražská ministerská rada sa 12. 11. 1938 uzniesla na pokyne podriadeným úradom vykonávajúcim tlačovú cenzúru, aby v tlačí potlačili akékoľvek mapy so zakreslenou demarkačnou čiarou. O to bolo požiadané aj slovenské ministerstvo vnútra (SNA, f. MV, šk. 3, č. 828/1938 prez.). Na druhej strane maďarské úrady svoj územný zisk netajili, ba ho propagandisticky a nepravdivo fabulovali. V januári 1939 Krajský úrad získal informácie, že sa v maďarskom pomedzí rozširovali mapy Maďarska so zakreslenou demarkačnou čiarou, ktorá však nebola zhodná s úradnou demarkačnou čiarou. Na maďarskom území boli zakreslené obce ležiace na území Česko-Slovenska. Podľa Krajského úradu účelom tejto propagandy bolo znepokojovať obyvateľstvo pohraničných obcí (ŠA Nitra, f. OČV Nitra, šk. 10, č. 45/1939 dôv.). V lete 1940 sa naopak šírili slovenské mapy, ktoré maďarské vyslanectvo považovalo za tendenčné a vydané na podporu slovenských územných požiadaviek. Šlo o publikáciu historika Branislava Varsika „Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach“ z roku 1940 (MOL, f. KúM, K-63, fasc. 459, č. 4334/1940). Prezídium rezortu vnútra považovalo za nevyhnutné, aby bola vo všetkých verejných knižniciach, pretože mala podľa neho ďalekosiahly význam z politického i národnostného ohľadu (ŠAP Modra, f. OÚ Bratislava – vidiek, šk. 44, č. 113/1943 prez.).

³² Pražské ministerstvo zahraničných vecí a následne i predsedníctvo slovenskej vlády požiadali 28. 12. 1938 rôzne štátne inštitúcie a úrady o zaslanie fotografického materiálu z odstúpeného územia. Tento materiál mal byť pripravený k obranným účelom proti prípadnej maďarskej propagande, ktorá – ako slovenskí i českí činitelia predpokladali – mala výsledky 20-ročnej práce a výstavby na tomto území ukazovať svetu ako vlastnú prácu. Prezídium rezortu vnútra sa takýto materiál podarilo zabezpečiť a 20. 2. 1939 predložilo album fotografií predsedníctvu vlády. ŠAP Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. 28, č. 62/1939 prez. SNA, f. MV, šk. 14, č. 1780/1939 prez. ŠAP Modra, f. OÚ Bratislava – vidiek, šk. 23, č. 91/1939 prez.

³³ Železničné vlaky, ktorými sa po vypuknutí vojny so Sovietskym zväzom prevážali cez územie Slovenska maďarské vojenské transporty, boli neraz pomaľované protislovenskými nápismi, heslami a mapami. Miestne úrady dostali nariadením prezídia ministerstva vnútra, resp. Ústredne štátnej bezpečnosti z 2. decembra 1941 úlohu odфотографovať ich a presne zistiť okolnosti vzniku malieb. Taktiež mali sústrediť pozornosť na provokatívne správanie sa maďarských vojakov voči slovenským občanom. Ostentatívne sa nejednakrát správali i maďarskí robotníci, ktorí cez slovenské územie cestovali v železničných transportoch do Nemecka i z neho. O problémoch s maďarskými vlakovými vozňami poznačenými propagandistickými symbolmi hovorí množstvo archívnych dokumentov (ŠA Bratislava, f. Župný úrad Bratislava III., šk. 21, č. 66/1942 prez.). Provokácie vychádzali i zo slovenskej strany. 19. 7. 1939 na stanici v Ruskove zrejme niekto zo slovenského peážneho vlaku vykrikoval na maďarských žandárov „kikirikí“. Tento prípad maďarské žandárstvo hlásilo na vyššie orgány (usvedčiť konkrétneho páchatela nebolo však možné). SNA, f. MV, šk. 20, č. 9642/1939 prez.

³⁴ ŠAP Modra, f. OÚ Bratislava – vidiek, šk. 24, č. 462/1939 prez.

³⁵ Intenzitu propagandy odzrkadľovali aj rôzne udalosti, pri ktorých slúžila ako sprievodný jav, resp. ako nástroj k dosiahnutiu konkrétnych cieľov. Takouto udalosťou bolo predovšetkým vyhlásenie Viedenskej arbitráže, ktoré vyvolalo podpisové akcie z rokov 1938 a 1939, sledujúce pripojenie ďalších obcí k Maďarsku, ale aj sčítania ľudu. V riadnom cenze roku 1940 sa v niekoľkých dokumentoch objavujú zmienky, že viacerými spôsobmi sa propagandisticky agitovalo za prihlásenie sa k určitej národnosti. Bližšie pozri TIŠLIAR 2010:25–35.

³⁶ Bližšie pozri KOVÁCS 1993:127–155.

KIČKOVÁ, A.: *Runcimanova misia a Československo v roku 1938*. In: *České, slovenské a československé dějiny 20. století IV. Hradec Králové 2009*, s. 129–139.

KOVÁCS, L. G.: *Aszlovákiai magyarság a második világháború éveiben 1939 – 1945*. In: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Bratislava 1993, s. 127–155.

JANEK, I.: *Cseh-szlovák – magyar diplomáciai kapcsolatok és tárgyalások 1938-1939-ben*. In: *Irodalmi Szemle*, č. 9, 2005, s. 74–89.

JOWETT, G. – O' DONNELL, V.: *Propaganda and Persuasion*. 2. vyd. Newbury Park 1992.

KLEMPERER, V.: *Jazyk Třetí říše: poznámky filologovy*. Jinočany 2003.

KOUKOLÍK, F. – DRTILOVÁ, J.: *Základy stupidologie : Propaganda a logické klamy*. In: *Britské listy*, 19. 2. 2008, <http://blisty.cz/art/39049.html>.

LACKO, M.: *Podivní spojenci: slovensko-maďarské konflikty v dokumentoch slovenskej armády*. In: *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava 2009, s. 198–212.

MAGYAR országos levéltár, fond Külügyminisztérium.

PEKÁR, M.: *Východné Slovensko v druhej republike 1938 – 1939*. In: *Acta historica neosoliensia 7. Banská Bystrica 2004*, s. 87–97.

PODOLEC, O.: *Slovensko-maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu*. In: *Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí*. Bratislava 2003, s. 182–193.

PRATKANIS, A. – ARONSON, E.: *Age of Propaganda : The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. New York 1991.

SNA, fondy MV, MZV a ÚŠB.

ŠA v Banskej Bystrici, fond Pohronska župa II.

ŠA v Bratislave, fond Župný úrad III.

ŠA v Bratislave, pobočka v Modre, fond OÚ Bratislava – vidiek.

ŠA v Nitre, fondy Župný úrad III., Okresné četnické veliteľstvo a Oblastné žandárske veliteľstvo Nitra.

ŠA v Nitre, pobočka v Nitre, fondy OÚ Nitra a Zlaté Moravce.

ŠA v Prešove, fond Šarišsko-zemplínska župa.

TILKOVSKÝ, L.: *Južné Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 1972.

TIŠLIAR, P.: *Sčítanie ľudu z roku 1940: k niektorým aspektom organizovania a priebehu cenzu*. In: *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava 2010, s. 25–35.

VIETOR, M.: *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava 1968.

Kontakt:

Doc. PhDr. Martin Hetényi, PhD.

Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva
Konštantína a Metoda FF UKF v Nitre
Štefánikova 67

949 74 Nitra

E-mail: mhetenyi@ukf.sk

Regionalizácia Slovenska

Mojmír Benža

Kľúčové slová:

regionalizácia, tradičné regióny, regióny tradičnej kultúry, Slovensko

Abstract:

The author explains the difference between traditional area and the area of traditional culture through the regionalization of Slovakia. The division of Slovakia into traditional regions is the responsibility of the author and depends on the criteria being used. The division of traditional culture or its parts into areas has to be the result of scientific generalizations.

Regionalizácia Slovenska nie je témou, o ktorú by sa slovenská etnológia permanentne zaujímala. Zvyčajne sa ňou začala zaoberať až vtedy, keď sa pripravovala práca, ktorá by svojou témou mala obsiahnuť celé Slovensko. Po prvý raz sa tak stalo v 50. rokoch 20. storočia, keď koncom roku 1953 začala Soňa Kovačevičová organizovať celoslovenský výskum tradičného odevu. Jeho výsledkom mali byť regionálne monografie, ktoré by pokryli celé územie Slovenska. Pri delení Slovenska na regióny vychádzala z administratívneho členenia štátnej správy Uhorska z rokov 1848 - 1918 na župy.¹ (mapa č. 1) Obdobná porada, ktorá však bola venovaná celoslovenskému výskumu tradičného staviteľstva, sa konala v roku 1957. Na nej okrem iných odzneli aj referáty Viléma Pražáka a Jána Podoláka, ktoré prezentovali rozdelenie Slovenska na oblasti v rámci pripravovaného výskumu. Ako v prípade tradičného odevu, aj tu mali byť výsledkom regionálne monografie. Pražák rozdelil Slovensko podľa charakteru územia a toku riek na tri skupiny: 1. Rovinné oblasti pri dolných tokoch riek; 2. Oblasti stredných tokov riek s ich horskými prítokmi a pásmami; 3. Oblasť horných tokov riek s prítokmi a horskými pásmami. Každú z nich ďalej rozdelil, prvú a tretiu na osem a druhú na šesť oblastí, spolu 22 oblastí.² Podolák tiež rozdelil Slovensko na tri veľké oblasti: 1. Oblasť západného Slovenska, 2. Stredoslovenskú oblasť a 3. Východoslovenskú oblasť. Aj on každú z nich ďalej členil, Oblasť západného Slovenska na 8, Stredoslovenskú oblasť na 14 a Východoslovenskú na 5, spolu 27 oblastí. Pri územnom vymedzovaní jednotlivých oblastí použil kombináciu župného členenia a súdobého administratívneho členenia Slovenska na okresy.³ (mapa č. 2)

Otázka regionalizácie Slovenska vyvstala aj začiatkom 60. rokov 20. storočia, v súvislosti s prípravou výstavby múzea tradičného staviteľstva pri Slovenskom národnom múzeu v Martine, ktorého výstavba bola schválená v roku 1964. Autori koncepcie rozdelili Slovensko na desať oblastí: 1. Oblasť Čičmian; 2. Oblasť kopaničiarskeho osídlenia severozápadného Slovenska; 3. Oblasť Oravy, Turca a Liptova; 4. Oblasť Spiša; 5. Oblasť

¹ KOVAČEVIČOVÁ 1954:63-65

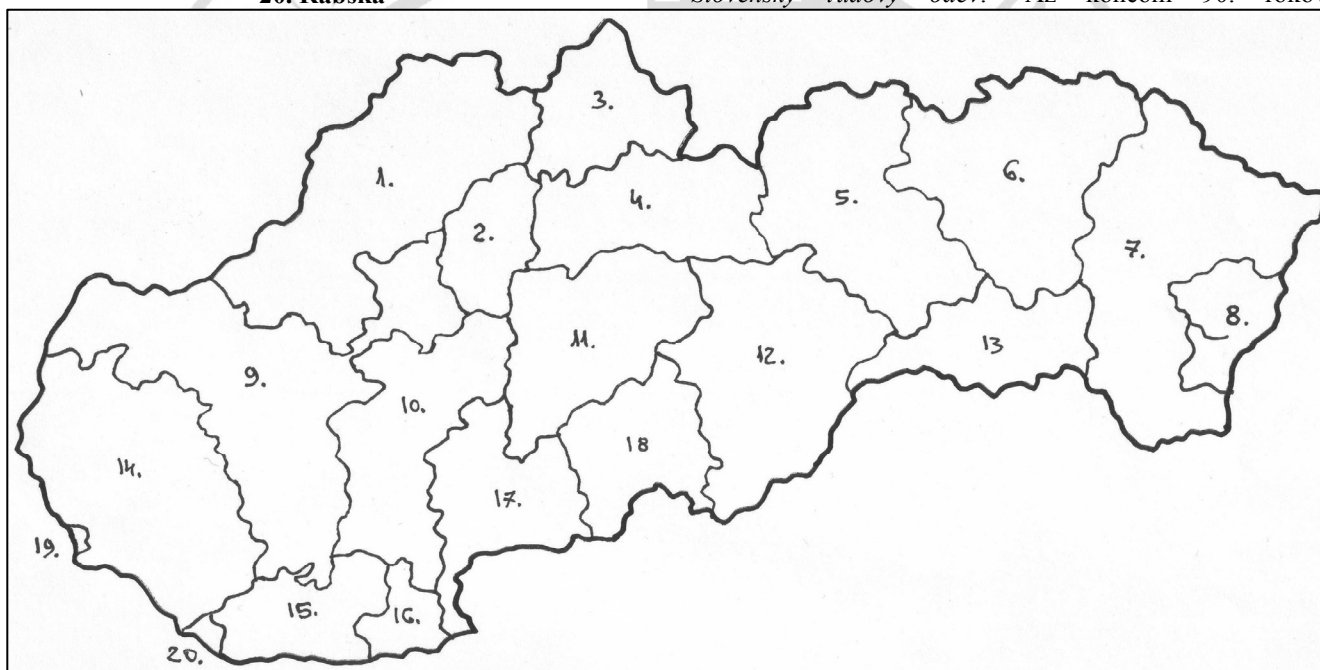
² PRAŽÁK 1957:512-527

³ PODOLÁK 1957:529-536

východného Slovenska; 6. Oblasť Pohronia; 7. Južná oblasť stredného Slovenska; 8. Podunajská oblasť; 9. Oblasť Ponitria a Bielych Karpát a 10. Oblasť nížiny v okolí Trnavy, Malých Karpát a Záhoria. Niektoré z nich boli ďalej členené na skupiny.⁴ (mapa č. 3) Medzi kritériami, ktoré autori uvádzajú, sa okrem župného členenia vyskytuje aj geografický aspekt, charakter osídlenia a druh stavebného materiálu.

Mapa 1 Župné zriadenie v rokoch 1884-1918.

1. Trenčianska, 2. Turčianska, 3. Oravská, 4. Liptovská, 5. Spišská, 6. Šarišská, 7. Zemplínska, 8. Užská, 9. Nitrianska, 10. Tekovská, 11. Zvolenská, 12. Gemersko-malohonstská, 13. Abovsko-turnianska, 14. Bratislavská, 15. Komárňanská, 16. Ostrihomská, 17. Hontianska, 18. Novohradská, 19. Mošonská, 20. Rábska

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Národopisný ústav SAV usporiadal v roku 1966 filozoficko-metodologický seminár na tému *Vplyv industrializácie na ľudovú kultúru*. Na seminári vystúpil Adam Pranda s referátom *K otázke vzniku etnografických a výrobo-kultúrnych oblastí na Slovensku*. Uverejnený bol pod názvom *K otázke vzniku oblastí ľudovej kultúry na Slovensku* v Slovenskom národopise.⁵ Prvá časť referátu je venovaná oblastiam tradičnej ľudovej kultúry a faktorom ich formovania. Z hľadiska našej témy je zaujímavá najmä druhá časť referátu, ktorá sa zaoberá vznikom oblastí súčasnej, súdobej ľudovej kultúry. Pranda sa v nej snaží na základe vplyvov industrializácie a socialistickej kolektívizácie definovať kritériá pre vznik a formovanie nových oblastí ľudovej kultúry, ktoré nazýva priemyselné strediská a kultúrne oblasti. Akceptujúc poznatky, ku ktorým v tomto smere dospeli českí historici a demografi, definuje päť stupňov vývoja hospodárskych a sociálnych oblastí a tiež k

nim prislúchajúcich kultúrnych oblastí: a) pracovné stredisko a pracovná mikrooblasť (do 150 dochádzajúcich robotníkov); b) regionálne priemyselné stredisko a kultúrna mikrooblasť (do 500 dochádzajúcich robotníkov); c) malé priemyselné stredisko a kultúrna podoblasť (do 2.000 dochádzajúcich robotníkov); d) stredné priemyselné stredisko a kultúrna oblasť (do 10.000 dochádzajúcich robotníkov) a e) veľké priemyselné stredisko a veľká kultúrna oblasť s viacerými podoblasťami (nad 10.000 dochádzajúcich robotníkov). K štúdii nie je priložený súpis takto vytvorených oblastí ani žiadna mapa a tak je veľmi ťažko identifikovať, ako by z tohto pohľadu vyzerala regionalizácia Slovenska.

Ďalšie využitie členenia Slovenska na župy sa v odbornej literatúre objavilo až začiatkom 80. rokov 20. storočia. Použila ho Viera Nosáľová vo svojej monografii *Slovenský ľudový odev*.⁶ Až koncom 90. rokov

20. storočia sa objavili ďalšie práce, ktorých vnútorná štruktúra bola založená na regionálnom pohľade na javy tradičnej kultúry. Ide o monografiu, či skôr zborník *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku*⁷ a prácu autorského kolektívu pod vedením Zuzany Beňuškovvej *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*.⁸ (mapa č. 4)

Okrem máp, ktoré sú v oboch prácach, len Beňušková sa v prvej kapitole zaoberá vysvetlením vzniku členenia použitého v práci. Aj tu bolo východiskom administratívne členenie na župy, i keď vo viacerých prípadoch, ako uvádza, nebolo rešpektované. „Stalo sa tak tam, kde administratívna hranica pretínala, alebo výrazne nevy-medzovala hranice kultúrnej oblasti, resp. narušovala spontánne vzniknuté regióny (napríklad územie medzi Malými Karpatmi a Váhom, Ponitrie, Podpoľanie a Horehronie. V inom prípade sme viaceré menšie administratívne celky zahrnuli do väčšej oblasti (napríklad Rábsku,

⁴ TURZO 1972:64

⁵ PRANDA 1966:511-651

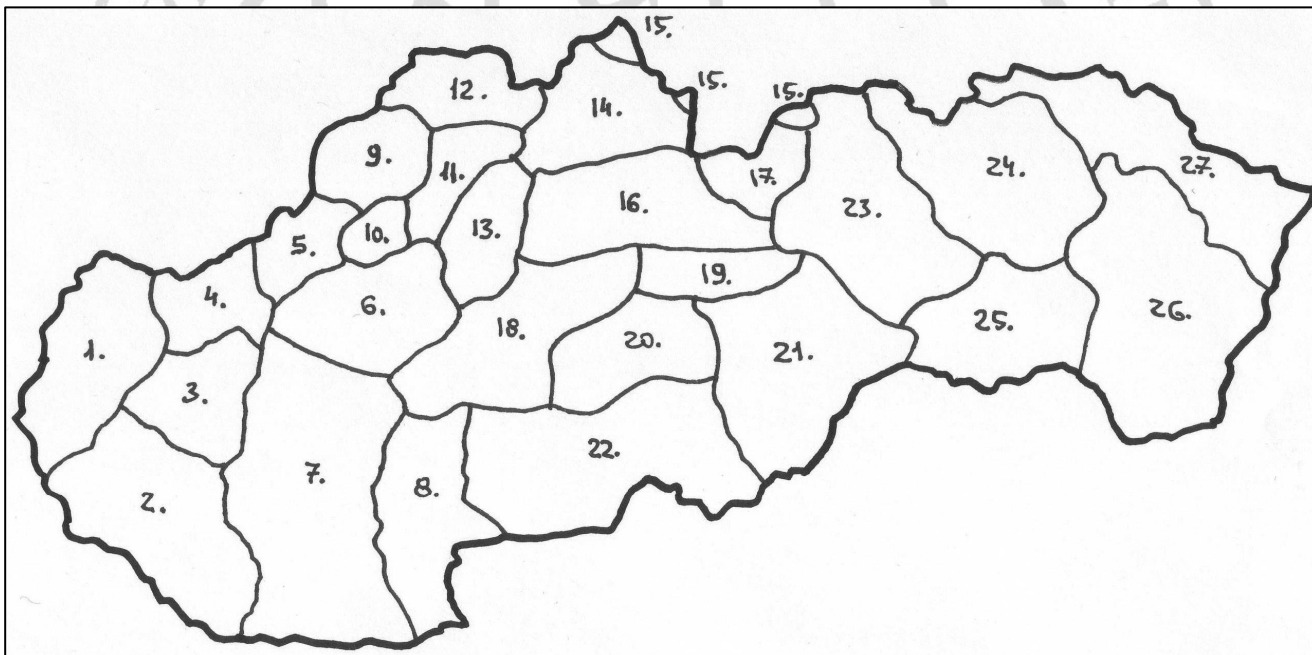
⁶ NOSÁĽOVÁ 1983:219

⁷ ĽUDOVÁ ARCHITEKTÚRA ... 1998:360

⁸ BEŇUŠKOVÁ 1998:262

Komárňanskú, Ostrihomskú a časť Bratislavskej župy do Podunajska, Užskú župu do Zemplína). Ak nebolo možné vymedziť región podľa bývalého župného členenia, určili sme ho pomocou geograficko-prírodných názvov. Hranice juhoslovenských regiónov tvorené riekami (Váh, Malý Dunaj) sú však viac hranicami pracovne vymedzenými, než kultúrnymi, pretože nížinné rieky nepredstavovali takú prírodnú bariéru, akou boli napríklad horské masívy. Účelovo je vytvorený aj región Záhorie a Myjavská pahorkatina, ktorý pozostáva z dvoch kultúrne značne odlišných celkov.⁹

Mapa 2 Tradičné oblasti – Podolák. 1. Záhorie, 2. Bratislavská, 3. Trnavská, 4. Podjavorinská, 5. Trenčianska, 6. Horné Ponitrie, 7. Dolné Ponitrie, 8. Tekovská, 9. Stredné Považie, 10. Oblasť Strážovských vrchov, 11. Žilinská, 12. Kysuce, 13. Turiec, 14. Orava, 15. Goralská, 16. Liptov, 17. Oblasť Vysokých Tatier, 18. Stredné Pohronie, 19. Horehronie, 20. Oblasť Poľany a Vepora, 21. Gemer, 22. Novohrad-Hont, 23. Spiš, 24. Šariš, 25. Košická oblasť, 26. Zemplín, 27. Rusínska oblasť

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Obdobné členenie, i keď v niečom odlišnejšie, ponúkol Mojmir Benža vo svojom referáte *Podlžnosti slovenskej etnológie voči slovenskému školstvu*, ktorý predniesol v roku 1999 na medzinárodnom sympóziu Folklorizmus na prelome storočí.¹⁰ (mapa č. 5) Členenie navrhoval použiť pri tvorbe regionálnych detských encyklopédií. Navrhol dva projekty: jeden maximalistický, ktorý by bol dôsledne vlastivedný s angažovaním všetkých relevantných vedných disciplín a druhý minimalistický, zameraný len na tradičnú kultúru. Obidve práce mali byť

určené detským čitateľom a súčasne ako pomôcka tým učiteľom, ktorí vyučujú regionálnu výchovu.

Územná regionalizácia Slovenska. Ak porovnáme všetky vyššie uvedené členenia, môžeme konštatovať, že veľká časť tradičných oblastí Slovenska je vnímaná v rámci hraníc bývalých uhorských žúp, ktorých hranice korešpondovali s prirodzenými hranicami geografických oblastí. Za takéto oblasti považujeme Turiec, Oravu, Liptov, Spiš, Šariš, Zemplín, Tekov, Hont, Novohrad a Gemer. Vo väčšine prípadov ide o oblasti v horských oblastiach Slovenska. Navyše, niektoré z nich sa ďalej členia na menšie územné celky s prívlastkami horná/horný alebo dolná/dolný, napr. Horná a Dolná Orava, Horný a Dolný Liptov alebo Horný a Dolný Spiš. Poloha oblastí je vždy určená tokom dominantnej rieky. Na hornom toku Oravy leží Horná Orava, na hornom toku Váhu leží Horný Liptov.

Popri tradičných oblastiach v hraniciach žúp vznikli aj oblasti v rámci iných geografických regiónov. Za takéto oblasti považujeme Záhorie, Kysuce, Horehronie, Zamagurie. V prípade Záhoria ide o územie, ktoré sa nachádza v západných častiach územia bývalej Nitrianskej a Bratislavskej župy. Kysuce sú severnou časťou Trenčian-

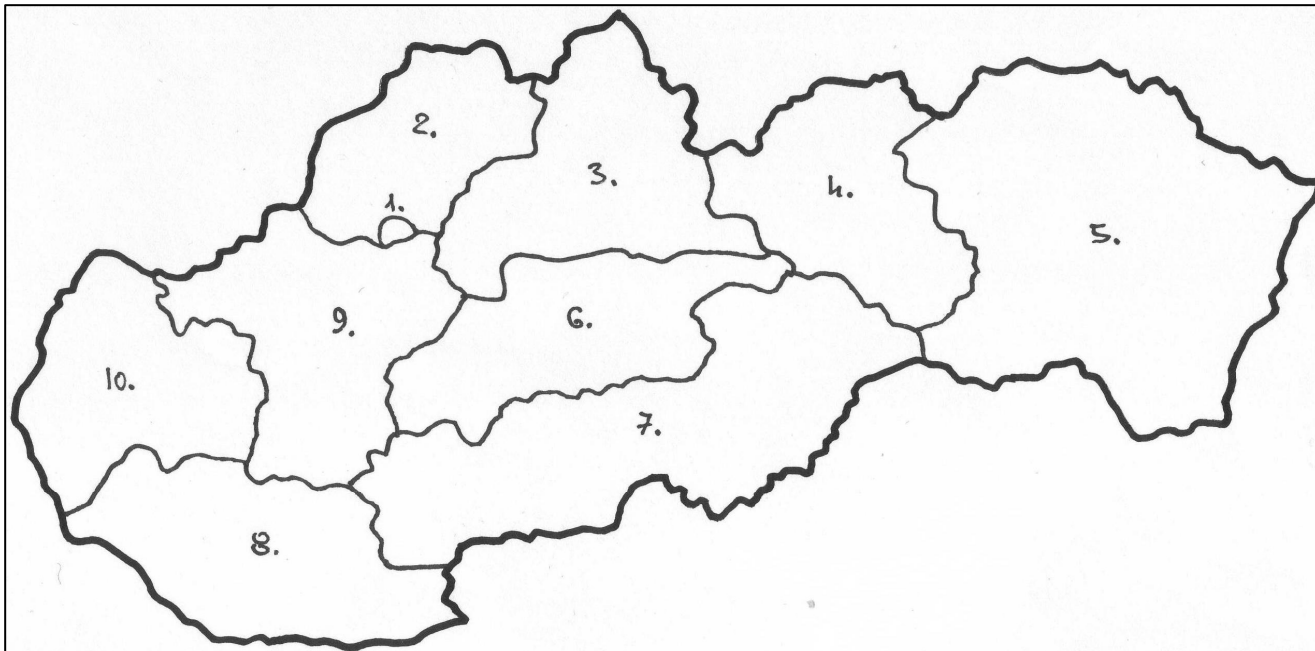
skej župy. Horehronie bolo súčasťou Gemersko-Malo-hontskej župy a ležalo v jej severnej časti.

V nížinných regiónoch bez výrazných prírodných hraníc sa tradičné oblasti prirodzeným spôsobom nesformovali. Ak autori alebo odborná literatúra členia aj toto územie na oblasti, vo väčšine prípadov ide o umelo vytvorený názov a priestorové vymedzenie sa zvyčajne opiera o výskyt len niekoľkých javov tradičnej kultúry. Za takéto oblasti možno považovať Myjavskú, Trnavskú, Podunajskú oblasť, alebo Podpoľanie. Môžeme len konštatovať, že ich názvy a priestorové vymedzenie sa viac menej už v odbornej literatúre zaužívali. To však neznamená, že by ďalší autori nemali možnosť tieto územia členíť inak a dať im iné názvy.

⁹ Tamže, s. 12

¹⁰ BENŽA 2000:159-164

Mapa 3 Tradičné oblasti – Múzeum slovenskej dediny v Martine. 1. Oblasť Čičmian, 2. Oblasť kopaničiarskeho osídlenia severozápadného Slovenska, 3. Oblasť Oravy, Turca a Liptova, 4. Oblasť Spiša, 5. Oblasť východného Slovenska, 6. Oblasť Pohronia, 7. Južná oblasť stredného Slovenska, 8. Podunajská oblasť, 9. Oblasť Ponitria a Bielych Karpát, 10. Oblasť Trnavskej nížiny, Malých Karpát a Záhoria

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Pre úplnosť treba povedať, že tak ako v slovenskom etnickom prostredí sa sformovali predstavy o tradičných oblastiach, podobné predstavy vznikli aj v prostredí etnických menšín na Slovensku. Pre maďarskú menšinu je to oblasť Csallóköz (Žitný ostrov), Mátyusföld (územie medzi Sencom, Galantou a Novými Zámkami) alebo Bodrogek (územie v juhovýchodnom cípe Slovenska). Pre nemeckú menšinu je to najmä Hauerland – oblasť medzi Nitrianskym (pôvodne Nemeckým) Pravnom a Kremnicou. Druhá oblasť s názvom Zips je totožná so slovenskou oblasťou Spiš. Pre tretiu oblasť, Bratislavu a mestá pod Malými Karpatmi, nevznikol samostatný zjednocujúci názov.

Zostáva ešte definovať čo je **tradičná oblasť**, pretože v doterajšej odbornej literatúre sa vyskytujú aj spojenia národopisná alebo etnografická oblasť. Pod tradičnou oblasťou rozumieme menšie územie, oblasť, ktorá má prirodzené územné vymedzenie, vlastné pomenovanie a existenciu regionálneho povedomia jej obyvateľstva. Hranice tradičnej oblasti sú dané buď geograficky, alebo vznikli v priebehu historického vývoja hospodárskych, spoločenských a kultúrnych podmienok. Popri týchto oblastiach boli rôznymi autormi na základe výskytu niekoľkých javov tradičnej kultúry určené aj iné oblasti s umelo vytvorenými názvami, ktoré sa opierajú o geografické danosti, názov mesta, rieky alebo pohoria. Vzhľadom na skutočnosť, že ich za svoje prijala odborná i laická

verejnosť, možno aj tieto s určitou mierou licencie považovať za tradičné.

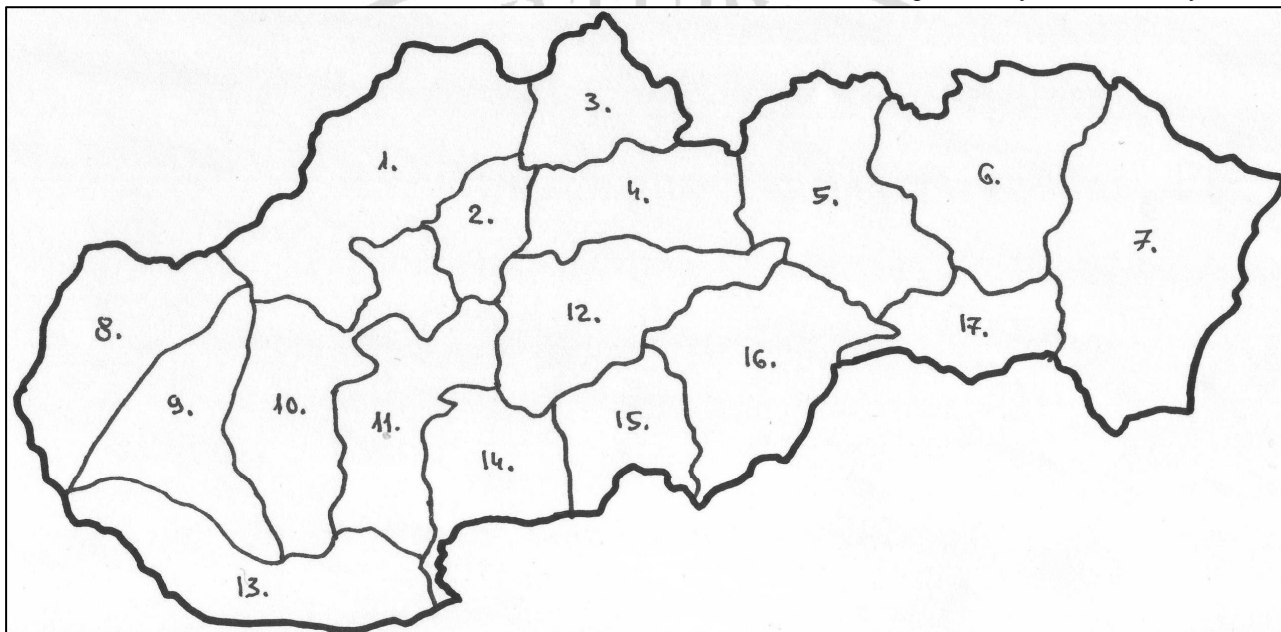
Napriek odlišnostiam v konkrétnych detailoch, takmer všetky vyššie uvedené členenia spája jeden závažný fakt – členia územie Slovenska a pritom akoby súčasne regionalizovali aj tradičnú kultúru Slovenska. Svetlú výnimku v tomto smere predstavuje práve Beňuškovcej práca, ktorá hovorí o tradičnej kultúre regiónov.

Regionalizácia Slovenska a regionalizácia tradičnej kultúry Slovenska sú dve odlišné veci, ktoré treba dôsledne rozlišovať!

Najďalej v regionalizácii tradičnej kultúry Slovenska dospel Etnografický atlas Slovenska. Pôvodne sa v obsahovej koncepcii atlasu s touto problematikou nerátalo. Tá vyvstala až v záverečnej etape prác. Väčšina máp v atlase má analytický a čiastočne aj komplexný charakter. Komplexná mapa je mapa, na ktorej sú spoločne zobrazené viaceré javy, ktorých výskyt vykazuje určité vzájomné súvislosti. Od zostavovania komplexných máp bol už len krôčik k syntéznym mapám, na ktorých sú javy zobrazené nie po častiach, prvkoch, ale integrované do syntézy, ktorá má zvyčajne veľmi jednoduché zobrazenie v podobe niekoľkých čiarových alebo areálových znakov. Každý z redaktorov jednotlivých kapitol mal ambíciu zostaviť na záver svojej kapitoly aspoň jednu takúto mapu. Vznik syntéznych máp v rámci kapitol tak podnietil úvahy zostaviť obdobnú záverečnú kapitolu, ktorá by mala syntézny charakter aj v rámci celého atlasu. Koncepcia záverečnej, 20. kapitoly atlasu vznikala pomerne dlho a za veľmi búrlivých diskusií, až sa ustálila v publikovanej podobe. Regionalizácia vznikla syntézou priestorového výskytu jednotlivých javov tradičnej kultúry. Podkladom pre zostavenie záverečnej mapy záverečnej kapitoly atlasu bolo 56 vybraných javov, ktoré boli zobrazené na 16 mapách, v konečnom dôsledku syntetizovaných do štyroch máp. Prvá syntéza mapa obsahuje javy vyskytujúce sa len v horských oblastiach a druhá mapa javy vyskytujúce sa len v nížinných oblastiach. Tretia mapa obsahuje

javy, ktoré sa vyskytujú v západnej a štvrtá mapa javy, ktoré sa vyskytujú len vo východnej časti Slovenska. Spolu s ostatnými mapami atlasu tak vytvorili štyri obsahové vrstvy.

Mapa 4 Tradičné regióny – Beňušková. 1. Stredné Považie, 2. Turiec, 3. Orava, 4. Liptov, 5. Spiš, 6. Šariš, 7. Zemplín, 8. Záhorie a oblasť Myjavskej pahorkatiny, 9. Medzi Malými Karpatmi a Váhom, 10. Ponitrie, 11. Tekov, 12. Podpoľanie a Horehronie, 13. Podunajsko, 14. Hont, 15. Novohrad, 16. Gemer a Malohont, 17. Abovsko-turnianska oblasť.

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Základnú vrstvu tvorili javy, ktoré sa vyskytovali na celom území. Druhou vrstvou boli javy, ktoré sa vyskytovali buď len v horskej, alebo len v nížinnej oblasti. Treťou vrstvou boli javy, ktoré sa vyskytovali na západnom a strednom Slovensku, alebo na strednom a východnom Slovensku. Poslednou vrstvou boli javy, ktoré sa vyskytovali vždy len v jednej oblasti, na západnom, strednom, alebo východnom Slovensku. Okrem máp s javmi tradičnej kultúry sa pri tvorbe záverečnej mapy brali do úvahy aj základné prírodné danosti, regionalizácia nárečí a priebeh historického administratívno-územného členenia Slovenska, o ktorom sa predpokladá, že malo vplyv na charakter spôsobu života a tradičnú kultúru. Výsledkom bolo rozdelenie tradičnej kultúry Slovenska do šiestich oblastí: západoslovenskej horskej, západoslovenskej nížinnej, stredoslovenskej horskej, stredoslovenskej nížinnej, východoslovenskej horskej a východoslovenskej nížinnej oblasti. Každú z nich charakterizuje iná, avšak konkrétne definovaná štruktúra javov tradičnej kultúry.¹¹ (mapa č. 6)

Regionalizácia javov tradičnej kultúry. V tomto prípade regionalizácia predstavuje syntézu daného javu nielen vo vecnej, prípadne funkčnej rovine, ale aj jej zobrazenie v priestore a malo by byť aj v čase. Rozhodujúci

je výber prvkov, z ktorých sa daný jav skladá, najmä z akého pohľadu by mala regionalizácia vzniknúť. Každý z vybraných prvkov musí vykazovať známky priestorovej variability. Uvediem príklad pre tradičný odev, ale ten istý postup platí aj pre ostatné javy tradičnej kultúry:

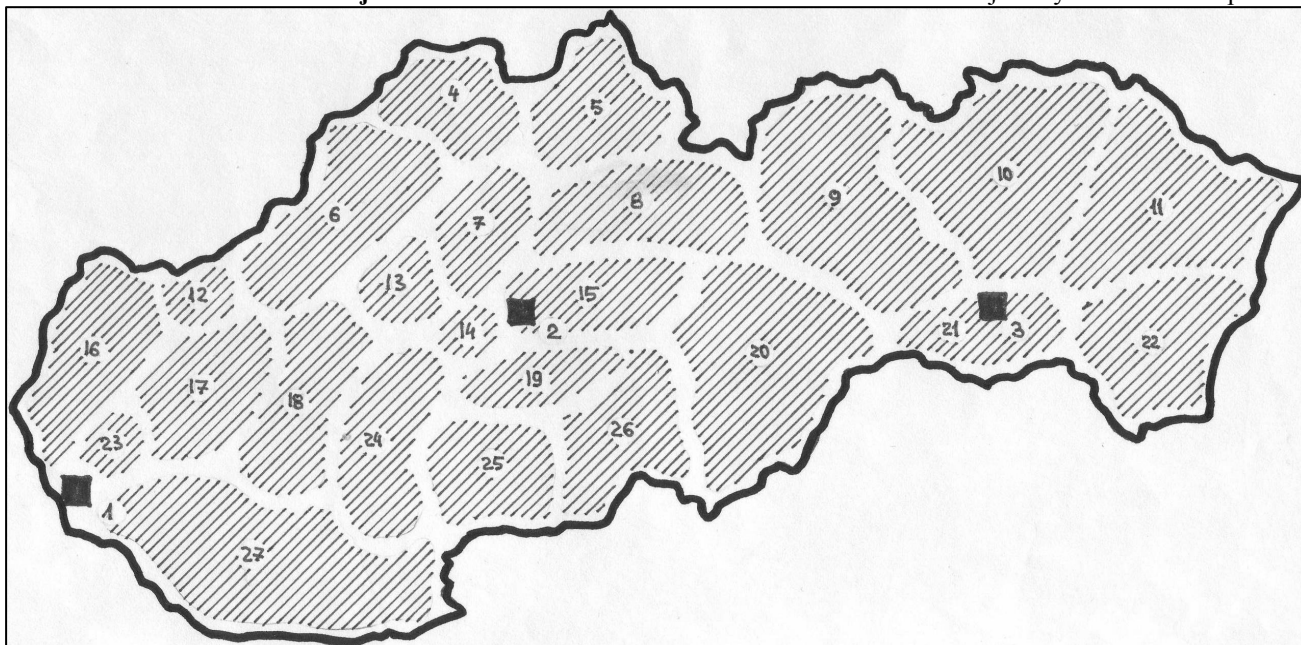
Ak si pre regionalizáciu vyberieme základnú skladbu mužského alebo ženského odevu (v prípade mužského nosenie plátenných gátí a súkenných nohavíc), územie Slovenska sa rozdelí na severnú - horskú a južnú - nížinnú oblasť, s dvomi formami odevu. V prípade ženského odevu (nosenie rubáša a dlhej košeľe) sa rozdelí územie Slovenska na tri oblasti – západnú a východnú, v ktorých sa nosil

rubáš a strednú, v ktorej ženy nosili dlhú košeľu. Ak pridáme do regionalizácie ďalšie prvky, v mužskom odevu košeľu (jej základné formy s voľnými rukávami a s rukávami s manžetami), územie sa rozdelí na dve oblasti – jednu budú spoločne tvoriť západné a stredné Slovensko a druhú východné Slovensko. Ak v prípade ženského odevu pridáme základné formy sukne, tak výskyt sukne do pásu tvorí jednoliatu oblasť na celom území Slovenska, sukňa so živôtikom vytvorí dve menšie oblasti, jednu na severozápadnom Slovensku a druhú na severe východného Slovenska. Výskyt zadnej zástery, ktorú považujeme tiež za určitú formu sukne, vytvorí malú oblasť len na západnom Slovensku.

Takto by sme mohli prikladať do regionalizácie ďalšie a ďalšie prvky. Na ich základe by vznikali iné členenia a mapy, ktoré by sa vždy lišili od tých predchádzajúcich. Čím viac prvkov do procesu regionalizácie vložíme, tým viac regionálnych foriem tradičného odevu identifikujeme. Každú z nich je potom možno veľmi precízne opísať, charakterizovať na základe tých prvkov, ktoré boli do procesu regionalizácie vložené. V konečnom dôsledku sa takto môžeme dopracovať až k lokálnym formám tradičného odevu, ktoré sa nosili v niekoľkých obciach, či dokonca len v jednej. To je však už iná problematika.

¹¹ KOLEKTÍV 1990:102-104

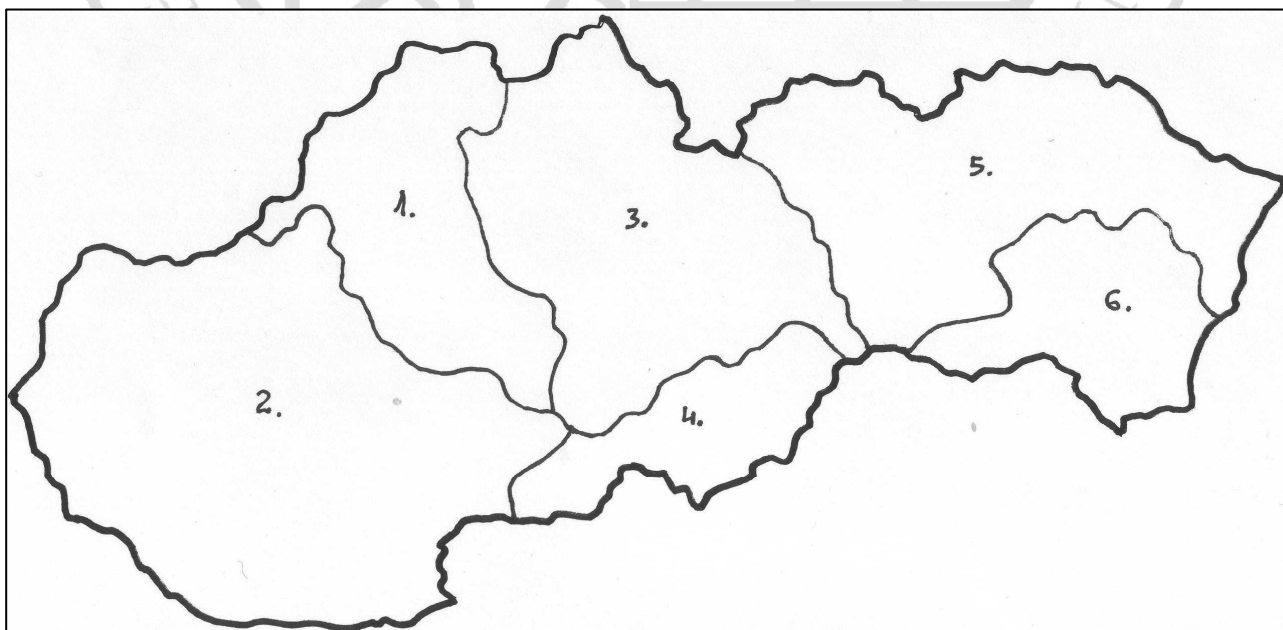
Mapa 5 Tradičné oblasti – Benža. 1. Bratislava, 2. Banská Bystrica, 3. Košice, 4. Kysuce, 5. Orava, 6. Považie, 7. Turiec, 8. Liptov, 9. Spiš, 10. Šariš, 11. Severný Zemplín, 12. Myjavská, 13. Horné Ponitrie, 14. Stredoslovenská banská oblasť, 15. Pohronie, 16. Záhorie, 17. Trnavská, 18. Ponitrie, 19. Podpoľanie, 20. Gemer a Malohont, 21. Abov, 22. Južný Zemplín, 23. Malokarpatská, 24. Tekov, 25. Hont, 26. Novohrad, 27. Podunajská

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Mapa č. 6 Regióny tradičnej kultúry – EAS.

1. Západoslovenská horská oblasť, 2. Západoslovenská nížinná oblasť, 3. Stredoslovenská horská oblasť, 4. Stredoslovenská nížinná oblasť, 5. Východoslovenská horská oblasť, 6. Východoslovenská nížinná oblasť

Zdroj: vlastné spracovanie (2011).

Záver. Ak sa chceme zaoberať regionalizáciou Slovenska, musíme hneď na začiatku veľmi jasne deklarovať o akú regionalizáciu nám ide. Či o územnú, alebo javov tradičnej kultúry. Myslím si, že z pohľadu etnológie územná regionalizácia má vedecký význam len v tom prípade, ak by sme ju skúmali cez existenciu regionálneho povedomia obyvateľov, a to v dvoch rovinách. Prvú rovinu by malo predstavovať regionálne povedomie obyvateľov skúmaného územia - do akej miery oni sami seba považujú

za obyvateľov tohto územia a kam až siahajú jeho hranice. Druhú rovinu by malo predstavovať regionálne povedomie obyvateľov susedných území - do akej miery a odkiaľ oni považujú tých druhých za obyvateľov skúmaného územia. Iná územná regionalizácia nemá žiadny vedecký význam. Buď bádateľ/autor rešpektuje existujúce členenia s jeho tradičnými i novovymedzenými oblasťami, alebo si

vytvorí vlastné členenie. Takýto prístup je aktuálny vtedy, keď pod vplyvom rôznych, prevažne utilitárnych záujmov vznikajú rôzne menšie i väčšie zoskupenia obcí, jasne sa deklarujúce ako regionálne územné združenia.

Literatúra a pramene:

BENŽA, M.: *Podlžnosti slovenskej etnológie voči slovenskému školstvu*. In: KYSEL, V. (ed.): *Folklorizmus na prelome storočí*. Bratislava 2000, s. 159-164.

BEŇUŠKOVÁ, Z. a kol.: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava 1998.

KOLEKTÍV: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava 1990.

KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Teoretické problémy výskumu a spracovania ľudového odevu*. In: *Múzeum: Študijný a informačný materiál*, 1954, č. 4, s. 63-65.

KOLEKTÍV: *ĽUDOVÁ ARCHITEKTÚRA A URBANIZMUS VIDIECKYCH SÍDIEL NA SLOVENSKU*. Bratislava 1998.

NOSÁLEOVÁ, V.: *Slovenský ľudový odev*. Martin 1983.

PODOLÁK, J.: *Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve*. In: *Slovenský národopis*, roč. 5, 1957, s. 529-536.

PRANDA, A.: *K otázke vzniku oblastí ľudovej kultúry na Slovensku*. In: *Slovenský národopis*, roč. 14, 1966, s. 511-651.

PRAŽÁK, V.: *Slovenská lidová architektúra*. In: *Slovenský národopis*, roč. 5, 1957, s. 512-527.

TURZO, J. (ed.): *Múzeum ľudovej architektúry: Slovenské národné múzeum*. Martin 1972.

Kontakt:

PhDr. Mojmir Benza, PhD.

Ústav etnológie SAV

Klemensova 19

813 64 Bratislava

E-mail: mojmir.benza@savba.sk

Kultúrne regióny Slovenska v kontexte školskej výučby

Jaroslav Čukan

Kľúčové slová:

kultúra, priestorové členenie, terminológia

Abstract:

Teaching the subject Cultural Regions of Slovakia is a response to the need for systematic parallel recognition of cultural traditions in Slovakia from a particular, specific point of view within the local communities as well as the geographical and cultural entities. General knowledge cannot create a true dimension/a realistic reflection of the diverse ethno-cultural reality without broader context. Terminological inconsistency remains to be a problem.

Od druhej polovice minulého storočia sa vo všeobecnosti postupne oslabuje vedomie lokálnej a regio-

nálnej príslušnosti, čo vedie, okrem iného, aj k strate etnických parametrov. Je to alarmujúce v intenciách etnicity, no aj širšej európskej identity, ktorá je bez etnického vedomia domom na piesku. Výchova v rodine stagnuje a škola na túto realitu adekvátne nereaguje.

Na FF UKF v Nitre sme od začiatku 90. rokov začali s profilovaním a výučbou predmetu Kultúrne regióny Slovenska. Viedla nás k tomu absencia systematického paralelného poznávania kultúrnych tradícií na Slovensku z aspektu konkrétneho, špecifického v rámci lokálnych spoločenstiev aj geografických a kultúrnych celkov. Všeobecné poznatky nedokážu vytvoriť pravdivý rozmer/ reálny odraz rozmanitej etnokultúrnej reality, rovnako ako konkrétne bez širších súvislostí. Uvedomujeme si tiež, že u absolventov stredných škôl sú z roka na rok slabšie všeobecné vedomosti, vytráca sa kreativita a schopnosť kontextuálneho chápania skutočnosti.

Cieľom nášho príspevku je ozrejmiť obsahovú náplň predmetu kultúrne regióny Slovenska a otázky terminologické.

Ani dve desaťročia nestačili na to, aby sa ustálila optimálna metodika výučby. Problém spôsobuje najmä terminologická nejednotnosť základného priestorového vymedzenia, čo nie je len našim problémom, ale pociťujú ho napríklad aj geografi. V etnomuzeológii bolo v 70. a 80. rokoch problémom časové ohraničenie termínu súčasnosť, ktorý je možno preklenúť určením konkrétnych desaťročí. Podobným návodom môže byť aj označenie priestoru. Etnografický atlas Slovenska vymedzil v rámci Slovenska tri základné kultúrne oblasti, s ktorými sa môžeme stotožniť. V podrobnejšom členení kultúrnych celkov nám príliš nepomáha Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska ani Beňušovej Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Chýba nám stanovenie rovnakých parametrov/ kritérií a ich terminologické zosúladienie. Pojmy *oblasť* a *región* sa používajú neadekvátne, nejednoznačne. Veľký rozpor je napríklad v rámci *kultúrneho regiónu Záhorie* a *oblasti Myjavskej pahorkatiny*. Podľa EAS je oblasť nadradeným celkom, nemôže existovať v regióne. Spoločná identita obyvateľom Záhoria nechýba, no Záhorie, a na druhej strane Myjavská pahorkatina, nemajú také spoločné kultúrne črty, ktoré by sme mohli charakterizovať ako rovnaké z hľadiska tradičných zamestnaní, architektúry a bývania, odievania ani iných tematických subdisciplín etnografie a folkloristiky. A to nespomínam historické administratívno - správne členenie (bývalá Bratislavská, Nitrianska a Trenčianska stolica) a už vôbec nie spoločnú identitu obyvateľov. Podobnými príkladmi sú Ponitrie alebo Stredné Považie a Kysuce. Kysuce, podobne ako Záhorie, možno označiť za kultúrny celok so spoločnými znakmi a s jednotnou identitou obyvateľov. Ani jeden však netvoril samostatný historický administratívno - správny celok ako napríklad Turiec, Liptov alebo Šariš, kde podobný charakter kultúry a ani spoločná identita obyvateľom nechýbajú. Podunajsko má podobné kultúrne charakteristiky, no patrilo do viacerých historických administratívno - správnych celkov a chýba aj spoločné historicko- kultúrne vedomie príslušnosti. Nemôžeme preto hovoriť o regióne. Je to vážny problém, ktorý riešime definovaním Podunajska ako súčasť, podoblasti Západno-

slovenskej kultúrnej oblasti, podobne ako územie Medzi Malými Karpatmi a Váhom. Za región považujeme, podľa predložených parametrov, bývalé historické administratívno-správne celky s podobnými kultúrnymi črtami a jednotnou identitou obyvateľstva – Liptov, Oravu, Spiš, Turiec, Gemer a v rámci nich subregióny Dolný a Horný Liptov, Dolnú a Hornú Oravu, Dolný a Horný Zemplín. Kysuce s podobným charakterom kultúry a vyprofilovanou identitou obyvateľov chápeme tiež ako kultúrny subregión horských oblastí Slovenska v rámci Západoslovenskej kultúrnej oblasti. Nie sú regiónom – netvorili samostatný historický administratívno-správny celok. Ak by bolo kritériom vedomie príslušnosti, boli by Kysuce regiónom, no je takáto „esencia“ dostatočným vedeckým parametrom? Aj Podpoľanie dokážeme identifikovať len ako územie s podobnými kultúrnymi znakmi v rámci Stredoslovenskej kultúrnej oblasti, prípadne ako subregión v rámci bývalej Zvolenskej. Na všetky otázky ešte uspokojivo odpovedať nedokážeme. V rámci Východoslovenskej kultúrnej oblasti (podľa EAS) existuje Zemplín, juhozápadne od neho Abovsko-turnianska oblasť (podľa Beňuškovskej) s podobným súborom kultúrnych znakov ako subregión Dolný Zemplín. Paralela s Podunajskom – viaceré historické administratívno-správne celky, chýba jednotná identita. Čo s tým? Ak nenájdeme spoločný terminologický aparát, nebude veľký rozdiel medzi vedou a mäťúcimi laickými konštatovaniami poslancov parlamentu alebo televíznych hlásateľiek.

Správne pochopenie a rozlišovanie špecifických kultúrnych daností umožňuje len predchádzajúce zvládnutie všeobecných charakteristík kultúrnej oblasti a imanentného horizontálneho aj vertikálneho členenia, a poznanie, čo v konkrétnom geografickom, etnickom, konfesijnom a sociokultúrnom prostredí v najširšom význame musí byť, môže byť, alebo v žiadnom prípade byť nemôže. V prípade Podpoľania k zreteľnému priestorovému vymedzeniu a geografickému základu, po osvojení si charakteristiky Stredoslovenskej kultúrnej oblasti a horských a podhorských oblastí Slovenska, postupne pridávame historické a ďalšie poznatky o formovaní Zvolenského komitátu, resp. Zvolenskej stolice zo Žudelovej monografie Stolice na Slovensku, identifikujeme rozsah a vplyvy kolonizácie na valaskom práve, nemeckej kolonizácie, tureckej expanzie, reformácie, zrušenia poddanstva aj industrializácie. Tento komplex poznatkov nám umožní rozlíšiť, čomu je potrebné venovať najviac pozornosti, čo tu – na pozadí všeobecného – vystupuje ako zvláštne. Následne sa môžeme zamerať na sídla, salašníctvo a bryndziarstvo, pastierske rezbárske umenie, hudobný a tanečný folklór. Prečítať si napríklad monografiu Poniky či Medveckého Detvu a zoznámiť sa so všetkými dostupnými prameňmi o detvianskych krížoch, Folklórnych slávnostiach pod Poľanou, o Hrončekovcoch aj Ďatelinke.

K odpovedi by si mal študent pripraviť osnovu, ktorú je možné použiť pri charakteristike všetkých kultúrnych celkov a postupovať od najvšeobecnejšieho ku konkrétnemu a špecifickému. Presne pomenovávať, správne používať termíny kultúrna oblasť, podoblasť, kultúrny región, subregión, lokalita. Každú odpoveď začať presným priestorovým situovaním vrátane pomenovania susedných

kultúrnych celkov. Napríklad: podľa EAS Podpoľanie zaraďujeme do Stredoslovenskej kultúrnej oblasti, do kultúry podhorskej a horskej, podľa Žudela do Zvolenskej stolice, podľa Beňuškovskej ide o Podpoľanie a Horehronie. Z geografických podmienok vyplynie zamestnanie, sídla a staviteľstvo, odev aj strava, migrácie prispievajú k objasneniu etnickej aj konfesijnej štruktúry obyvateľstva.

Uvedomujeme si, že našim príspevkom nemožno problém vyriešiť, ale naznačiť jeho aktuálnosť a vyvolať plodnú diskusiu k všeobecnému prospechu.

Literatúra a pramene:

BEŇUŠKOVÁ, Z. a kol.: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava 2005.

BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. (eds.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I., II.* Bratislava 1995.

KOLEKTÍV: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava 1990.

Kontakt:

Prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc.

KMKaT FF UKF v Nitre

Štefánikova 67

949 74 Nitra

E-mail: jcukan@ukf.sk

Stredoveké cesty a Slovensko

Peter Ivanič

Kľúčové slová:

stredovek, cesta, mýto, toponymum

Abstract:

Communications had unquestionable influence on the development and prosperity of territories and regions. Their development is straight connected with the development of settlement. Communication networks have played an important part on forming of their settlement structure. Medieval communications are divided according to the style of traffic to water and going traveling and according to the importance on local and long distance. Genesis of routes and course of their path depended on natural environment and historical development of the area, which they cross. For reconstructing the communication network in the Middle Ages are most important the data from archaeological research and the data from written documents on roads, tolls, bridges and transit. Important are also information from toponyms of later period.

V stredoveku nebolo cestovanie také samozrejmé ako dnes. Na cesty sa vydávali predovšetkým pútnici, obchodníci, remeselníci, cirkevní a svetskí hodnostári, umelci a vojaci.¹ Až do 20. storočia chodila väčšina ľudí pešo. Vozom v stredoveku cestovali väčšinou starí, alebo chorí ľudia a niekedy i zadržaní zločinci. Samozrejme,

¹ Blížšie SCHADENDORF 1959:10-13.

prevádzal sa na ňom tovar. Svetskí a cirkevní hodnostári používali kone. Pokiaľ boli starší, prevádzali ich na nosidlách. Existovala však skupina ľudí, ktorá sa presúvala pravidelne a na veľké vzdialenosti – nomádi.²

Vypselosť každej civilizácie odrážala kvalita jej dopravnej siete. Staroveké štáty mali systematicky budovanú hlavnú sieť komunikácií. Stavba ciest dosiahla dovtedy nevidaný rozmach práve v rímskom impériu. V období cisárstva už existoval rozsiahly dopravný systém, ktorý siahahal od Gibraltáru do Malej Ázie a od Hadriánovho valu v Británii až do severnej Afriky. Trasy rímskych ciest s informáciami o poštových stanicích, miestach na prepriahanie koní aj o vzdialenostiach medzi jednotlivými mestami sa zachovali na mape, ktorá je známa pod názvom Tabula Peutingeriana.³ Spojenie rímskeho impéria so severnou Európou zabezpečoval systém komunikácií známy pod neskorším označením *jantárová cesta*. Prebiehal po nej rozvinutý diaľkový obchod, ktorý vychádzal z antických výrobných i obchodných centier a prenikal hlboko do európskeho vnútrozemia až na sever Európy. Z juhu sa privádzali najnovšie civilizačné výdobytky ako napríklad šperky, nástroje, zbrane, kovové výrobky, luxusné textilie a zo severu na juh transportovali obchodníci jantár, poľnohospodárske výrobky, otrokov, kožu, kožušiny atď. Ďalšia z významných európskych obchodných trás viedla západovýchodným smerom cez Podunajsko.⁴ V stredoveku bola známa aj Česká cesta, spomínaná v dekréte Karola Róberta z Anjou (1308-1342) v roku 1336, ktorá spájala Prahu s Budínom. Odtiaľ viedla ďalej na Balkán. Na Slovensku prechádzala cez Skalicu, Trnavu, Štítavu a Dvory nad Žitavou smerom na Ostrihom.⁵

V stredoveku sa cesty nepoužívali celoročne. Začiatkom jari boli ťažko schodné, pretože sa na nich roztápal sneh. Postupne sa podmienky zlepšovali, cesty vysychali a nižšie priesmyky boli opäť prechodné. Rozpúšťal sa aj ľad na riekach a sneh vo vyšších polohách, takže bol dostatok vody pre riečnu plavbu. Najvhodnejším obdobím pre cestovanie bolo leto. Cestovatelia v strednej Európe mali k dispozícii viac času ako v zime. Prechodné boli vtedy aj vyššie položené priesmyky. Cestovanie na jeseň malo viac výhod. Dni boli dlhé a počasie teplé, cesty suché a na horských cestách ešte nebol sneh. Vďaka žatve klesli ceny obilia. V tomto období sa konali aj vojnové ťaženia. V novembri už človek musel rátať s dažďom a mrazom. Cesty sa stali rozbahnené. V zime síce mráz cesty spevnil, ale snehová pokrývka zotrela hranice medzi cestou a inými pozemkami. Veľa sídiel zostávalo v zime úplne odrezaných od okolitého sveta.⁶

Súčasná dopravná sieť sa len veľmi málo zhoduje s tou stredovekou. Trasy ciest sa menili predovšetkým v nížinných oblastiach. Komunikácie prechádzali premenou aj počas obdobia stredoveku. So zahusťovaním osídlenia konkrétnej oblasti narastal aj počet a význam ciest v nej. Povrch stredovekých ciest bol často neupravený a

podobal sa dnešným poľným cestám. Na menej prechodných miestach bol spevnený kameňmi alebo drevom. Dláždenie ciest kameňmi sa obmedzovalo len na prístupové komunikácie k dôležitým hradom, mestám, kláštorom atď. V strmých úsekoch bola cesta zasekaná priamo do kamenného podlažia.⁷ Dôležitú úlohu v komunikačnej sieti zohrávali prechody cez vodné toky. Zvyčajne to boli miesta s najnižšou hladinou, ktoré sa dali prebrodiť. Len v ojedinelých prípadoch existovali cez vodný tok postavené lávky (lat. *ponticulus*) alebo mosty (lat. *pons*). V ranostredovekom slovanskom svete sa stavali drevené mosty. Viaceré pozostatky drevených mostných konštrukcií sa podarilo odkryť na území východného Nemecka a Poľska. Archeologický výskum na hradisku v Mikulčiciach na Morave zistil konštrukcie takýchto mostov z obdobia Veľkej Moravy.⁸ Na úsekoch, kde bolo potrebné prejsť na druhý breh, nestál tu most a rieka sa nedala prebrodiť, existovali prievozy alebo prístavy. V latinských prameňoch boli označované ako *portus*.⁹

Najviac poznatkov o cestnej sieti v období stredoveku poskytujú predovšetkým písomné pramene. Dozvedáme sa z nich napríklad aj to, ktorým smerom viedla daná komunikácia, prípadne ako sa nazývala. V písomných prameňoch z raného stredoveku sa v latinských textoch používali termíny *platea*, *strata*, *via* alebo *via publica*. Pojmom *via* a *platea* zodpovedalo grécke *hodos* a *plateia*, a termínu *strata* grécke *stróté*. V staroslovienských textoch sa používalo slovo *pôtb*.¹⁰ Zachované dokumenty z tohto obdobia sa zmieňujú predovšetkým o význame diaľkových ciest. Vo vrcholnom a neskorom stredoveku sa už dozvedáme viac informácií aj o komunikáciách regionálneho významu. Z hľadiska výskumu ciest je najcennejšou časťou listín tzv. metácia – podrobný opis hraníc pozemku, kde sa ako významné geografické body či línie objavujú aj cesty, alebo fenomény s nimi spojené (most, brod, mýto a pod.). Z ich pomenovania môžeme určiť nielen význam, ale aj povrch, prípadne na akú prepravu slúžili. K názvom, ktoré sa vyskytujú v tomto období, možno zaradiť: *via*, *via maxima*, *via magna*, *via communis*, *via publica*, *via forensis*, *via civilis*, *via castrensis*, *via ampla*, *via parva*, *via arenosa*, *magna strata*, *semita* atď.¹¹ V prameňoch sú uvedené aj pomenovania podľa miest, kam smerovali. Sem patrí napríklad pomenovanie *Bathi vith*¹² alebo *Banautha*.¹³

Vo všeobecnosti trasu stredovekých ciest dokladá predovšetkým umiestnenie jednotlivých sídiel v danom regióne. O význame jednotlivých komunikácií v ranostredovekej krajine svedčí rozmiestnenie hradísk, v neskorších obdobiach situovanie hradov, hrádok, kláštorov a miest, ale aj kostolov. Na dôležitých dopravných miestach sa vyskytovali najmä kostoly s patrocíniami sv. Juraja,

² OHLER 2003:11-13

³ Základné informácie pozri MUSIL 1987:9-45, VALACHOVIČOVÁ 2008:89-100.

⁴ KOLNÍK 2007:13-30, PODBORSKÝ 1993:374

⁵ JANŠÁK 1964:19-20

⁶ OHLER 2003:28-37

⁷ SLIVKA 1998:265

⁸ Podrobnejšie k problematike pozri KOTYZA 2008:219-275, WILKE 2008:65-89.

⁹ HALAGA 1972:559-560

¹⁰ HAVLÍKOVÁ 2009:17

¹¹ JANŠÁK 1964:16, SLIVKA 1998:263-269

¹² Toto pomenovanie sa vyskytuje v listine z roku 1493 a znamená cestu do Bátorovic. (BAKÁCS 1971:59)

¹³ Tento názov sa uvádza v roku 1324. Označuje banskú cestu do Banskej Štiavnice. (BLAZOVICH 1993:152, č. 296)

sv. Martina a sv. Mikuláša.¹⁴ Ďalším dokladom o existencii významných komunikácií sú zmienky o mýtnych a colných stanicích, mostoch, prechodoch a prevozoch, o umiestnení brán v meste, o hostincoch a názvoch ulíc. Výber mýta (lat. *teloneum*) priamo súvisí s cestami. Časť z výnosu sa používala priamo na udržiavanie ciest, mostov, brodov a iných dopravných zariadení.¹⁵ Právo výberu mýta a cla bolo pôvodne len kráľovský regál, ktorý sa postupne oslabil donáciami výnosu z činnosti jednotlivých mýtnic a vydávaním privilégii pre mestá. Obyvatelia miest boli totiž oslobodení od platenia mýta v určenom priestore. Okrem toho Ondrej III. (1290 – 1301) vyňal v roku 1291 dekrétom spod platenia mýta cirkev a šľachtu.¹⁶ Samotný príjem pre panovníka a správu mýtnic mali na starosti kráľovské hrady. Obdobie začiatku vyberania mýta nie je možné presne určiť. V stredovekom Uhorsku existovalo niekoľko druhov mýtnych poplatkov. V prvej knihe zákonov kráľa Kolomana (1095 – 1116) je zmienka, že už Štefan I. (997 – 1038) nariadil, aby trhové mýto platili nielen kupci, ale aj tí, čo na trhu predávajú vlastné produkty. Okrem trhového mýta existovalo aj cestné (suché) a prevozné alebo mostné (mokré) mýto. Cestné mýto sa prvýkrát spomína tiež v dekrete kráľa Kolomana. Uvádza sa tu, že desiatok z neho dostáva príslušné diecézne biskupstvo a tretinu zo zvyšku župan.¹⁷ Toto je zakotvené aj v Zlatej bule Ondreja II. (1205 – 1235) z roku 1222. V nej sa spomína, že mýtnik nesmie byť Žid alebo Izmaelita.¹⁸ Okrem spomínaných mýt sa platil aj colný poplatok, tzv. osemdesiatok, resp. tridsiatok. Osem-desiatok bolo clo vyberané na hraniciach krajiny za vlády Arpádovcov, pravdepodobne od 12. storočia a zanikol za vlády Karola Róberta z Anjou. Tridsiatok sa vyberal vo vnútrozemí od 12. alebo začiatku 13. storočia.¹⁹ Postupne narastal počet mýtnych a colných staníc, čo spôsobovalo problémy, pretože narastal počet sťažností na neoprávnené vyberanie mýta. Nakoniec spomínaný Ondrej III. nariadil, aby sa mýta na neobvyklých miestach a tie, ktoré zriadil v minulosti Ladislav IV. (1272 – 1290) zrušili.²⁰ Vyberačom falošného mýta pohrozil zhabaním majetku. Toto opatrenie sa malo aplikovať aj v prípade vysokej šľachty.²¹

Pri určovaní situovania zaniknutých komunikácií aj z obdobia stredoveku pomáhajú toponymá. V slovenskom prostredí na prvom mieste treba spomenúť pomenovania *cesta*, *hradská*. Medzi ďalšie názvy patrí *draha*, *drahy*, známe z celého územia Slovenska. Jeho významové používanie sa však líšilo. Okrem cesty znamenalo chodník, cestu pre dobytok, pásy neobrábanej pôdy s vyšliapanými chodníkmi a podobne. Ďalšie slová používané v terénnych názvoch na označenie cesty sú *závoz*, *úvoz*, *súvoz*, *vývoz*, ktoré sa na našom území používajú hromadne. Toto toponymum je odvodené od slova *voz* a v niektorých

prípadoch vyskytuje aj v názve dedín (Vozokany, Voznica, Malé a Veľké Vozokany). Cestu môže označovať aj slovo *pút* alebo *pút* používané v ustálených spojeniach ako napr. Krivá pút, Pod púťou, Hradská pút.²² Pojem *pút* bol v starej češtine synonymum pre slovo *cesta*.²³ Chodníky vyšliapané dobytkom, alebo zverinou sa v slovenčine označujú ako *prt'*, *pirt'*, *slač*.²⁴ Slovo *šance* môže takisto dokladať existenciu komunikácií, názvoslovie je doložené hlavne z moravsko-slovenského pomedzia. Ďalším ukazovateľom smeru a trás stredovekých ciest sú miestne názvy typu *prosiek*, *prosek*, *proseč*, ktoré možno spájať budovaním zásekov, priesekov z kameňov a stromov v prípade vojenského nebezpečenstva na cestách.²⁵ Na existenciu ciest a prechodov môžu poukazovať aj miestne a chotárne názvy významovo a funkčne odvodené od *jablone*, ako napríklad *Jablonica*, *Jablunko* a pod. Vyskytujú sa na dôležitých prechodoch a cestných spojoch, ktoré spájali Uhorsko so zahraničím. Divo rastúce jablone sa v stredoveku používali na budovanie zásekov a prekážok na cestách. Podobnú úlohu mali aj divo rastúce slivky a hrušky.²⁶ Ďalší miestny názov dokazujúci existenciu stredovekých ciest, je odvodený od *trstia* rastúceho na močaristých a vlhkých územiach. Názvy typu *Trstená*, *Trstenice* a *Trstie* sa vyskytujú predovšetkým v blízkosti hraníc. Miestne názvy odvodené od slova *suchý* označovali suché miesta a priechody vhodné na prepravu a mali aj orientačný význam.²⁷ S cestami treba spájať aj pomenovania typu *Stráž*. Toto toponymum sa používalo pre označenie vrchov v blízkosti ciest, odkiaľ bol dobrý výhľad. V niektorých prípadoch tu existovali strážne objekty, prípadne veže.²⁸ V oblastiach južného Slovenska sa vyskytuje maďarské pomenovanie *Órhegy*. O trasách ciest svedčia aj miestne pomenovania *brána*, *branec*, *branisko*, v latinských listinách uvádzané ako *portae*. Tento názov sa vyskytuje predovšetkým pri prechode z jednej krajiny do druhej. V takomto mieste sa zvyčajne zbieralo viacero komunikácií.²⁹

Dôležitou súčasťou stredovekej dopravnej siete okrem suchozemských ciest boli aj rieky. Na našom území na prepravu slúžil predovšetkým Dunaj. V *Raffelstättskom colnom tarife* z rokov 903 – 906 sa spomína, že po prúde Dunaja sa na lodiach vozila soľ a iné tovary (otroci, kone) aj na trh Moravanov.³⁰ Z obdobia existencie Veľkej Moravy sa pri archeologických výskumoch významných veľkomoravských sídiel, akými boli Mikulčice, Staré Mesto a Uherské Hradište, podarilo objaviť člny dlhé až 10 m, ktoré boli vyrobené z jedného kmeňa stromu – monoxylu. Slúžili predovšetkým na rybolov.³¹ Dopravný význam Dunaja v nasledujúcich storočiach narastal. Kráľ Žigmund Luxemburský (1387 – 1437) dal v roku 1396 mestu Bratislava k dispozícii prístav spolu so šiestimi veľ-

¹⁴ SLIVKA 1998:269

¹⁵ JUCK 1997:257

¹⁶ ENDLICHER 1849: 615-621, bod 18.

¹⁷ MÁRKUS 1899:104-106

¹⁸ MÁRKUS 1899:140-142

¹⁹ DOMANOVSKÝ 1916:12-22

²⁰ ENDLICHER 1849:615-621, bod 17

²¹ ENDLICHER 1849:629-630

²² MAJTÁN 1996:60-62

²³ KVĚT 2003:156

²⁴ MAJTÁN 1996:63

²⁵ KLEIN 1978:23-25

²⁶ KLEIN 1978:24, VARSÍK 1973:301-303

²⁷ KLEIN 1978:25-28

²⁸ Bližšie pozri SLIVKA 1998:264.

²⁹ KVĚT 2003:154

³⁰ RATKOŠ 1968:199-201

³¹ GALUŠKA 2004:38

kými loďami. Tieto lode mohli prevážať až 40 koní a jazdcov.³² Písomné pramene svedčia aj o doprave na vodných tokoch, ktoré dnes slúžia prinajlepšom na rekreačný splav. Napríklad priamo v zakladacej listine benediktínskeho kláštora v dnešnom Hronskom Beňadiku z roku 1075 sa spomína, že opátstvo má právo vyberať mýto z dreva splaveného po Hrone.³³ Ako sa toto drevo splavovalo, listina neuvádza, ale z roku 1453 pochádza doklad o pltníkoch z Lieskovca, ktorí vozili drevo zo zvolenských lesov do Ostrihomu.³⁴ O štyri roky neskôr bol oslobodený kremnický kupec Stanko Vilhelmovič od platenia poplatkov na Hrone a Dunaji za splavované drevo z okolia Brezna a iných tovarov na trh do Budína.³⁵ Po Hrone sa neprepravovalo len drevo, ale aj železo, o čom svedčí protest Wolfganga Glogniczera z Banskej Bystrice proti Damiánovi Dóciemu z roku 1524. Dóciho ľudia totiž vymáhali od neho na mýte v Slovenskej Lupči poplatok z nákladov železa prepravovaného po ceste i po rieke.³⁶ Cez Dunaj, Hron a Ipel' na niektorých dôležitých miestach prevážali ľudia z jedného brehu na druhý prievozníkmi. Už v roku 1075 sa spomína 10 domov prievozníkov (*nautas*) v dedine s názvom Kakat, ktoré daroval Gejza I. (1074 – 1077) hronskobeňadickému opátstvu.³⁷ V blízkosti zeme Hrádze pri dnešných Tlmačoch existoval prievoz s názvom Mačací brod (*Machkazormw, Zouorad*), ktorý fungoval ešte v 20. storočí.³⁸ Na rieke Ipel' je v metačnej listine Chľaby (*Helumba*) z roku 1262 uvedený prístav (*portus Ipulyze*).³⁹ Starý prístav alebo prievoz na rieke Litava je doložený v roku 1299 v Plášťovciach (*Palasth*).⁴⁰

Suchozemské a vodné cesty mali (a dodnes majú) významný vplyv na vývoj a prosperitu územia a regiónov. Komunikačné siete sa výrazne podieľali na formovaní sídelnej štruktúry. Zohrávali dôležitú úlohu v živote každého sídla. Cesty sú súčasťou kultúrnej krajiny. Netreba zabúdať ani na skutočnosť, že práve vďaka komunikáciám sa šírili nové kultúrne vzory, myšlienky a technické vymoženosti a práve preto je dôležité venovať ich výskumu patričnú pozornosť.

Literatúra a pramene:

- BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest 1971.
BLAZOVICH, L. (ed.): *Anjou-kori oklevéltár*. Documenta Res Hungaricas Tempore Regum Andegavensium. Illustrantia. VIII. 1324. Budapest-Szeged 1993.
DOMANOVSKÝ, S.: *A harmincadván eredete*. Budapest 1916.
DVOŘÁKOVÁ, D.: *Koň a člověk v středověku. K spoluzitiu člověka a koňa v Uhorském království*. Budmerice 2007.
ENDLICHER, S. L. (ed.): *Rerum hungaricum monumenta Arpadiana*. Sant Gallen 1849.
GALUŠKA, L.: *Slované doteky předků. O životě na Moravě 6. – 10. století*. Brno 2004.

GYÖRFFY, G.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III*. Budapest 1988.

HALAGA, O. R.: *Riečna doprava v karpatskej oblasti za feudalizmu*. In: *Slovenský národopis*, 1972, roč. 20, č. 4, s. 557-571.

HAVLÍKOVÁ, L.: *Geograficko-správní staroslověnská terminologie v právních památkách 9. století a její řecké (byzantské) a latinské paralely*. In: *Synergie*, 2009, roč. 5, č. 1, s. 9-26.

JANŠÁK, Š.: *Z minulosti dopravných spojov na Slovensku*. In: *Geografický časopis*, 1964, roč. 16, č. 1, s. 13-31.

JUCK, L.: *Obchod v mestách na Slovensku v 14. storočí*. In: *Historický časopis*, 1997, roč. 35, č. 2, s. 256-278.

KLEIN, B.: *Zásady určovania stredovekých ciest v geografickom prostredí*. In: *Vlastivedný zborník Považia*. 13. Martin 1978, s. 19-39.

KNAUZ, N. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874*.

KOLNÍK, T.: *Středné Podunajsko – priestor križovatiek kultúr a obchodných ciest od konca staršej železnej doby po sťahovanie národov*. In: *Historický zborník*, 2007, č. 1, s. 13-32.

KOTYZA, O.: *Nejstarší pražský most přes Vltavu a rané středověké mostní stavby ve střední Evropě*. In: *Studia Mediaevalia Pragensia*. 8. Praha 2008, s. 219-275.

KVĚT, R.: *Duše krajiny. Staré stezky v proměnách věků*. Praha 2003.

MAJTÁN, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava 1996.

MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava 1971.

MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností. (1020) 1255-1536. I*. Bratislava 1980.

MARKUS, D. (ed.): *Corpus Iuris Hungarici I. (1000-1526)*. Budapest 1899.

MUSIL, J. F.: *Po stezkách k dálnicím. Kapitoly z dějin silnic, silničních dopravných prostředků a silničního stavitelství*. Praha 1987.

OHLEK, R.: *Cestování ve středověku*. Jinočany 2003.

PODBORSKÝ, V. a kol.: *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993.

RATKOŠ, P. (ed.): *Pramene k dějinám Velké Moravy*. Bratislava 1968.

SEDLÁK, V. (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I*. Bratislava 1980.

SCHADENDORF, W.: *Zu Pferde, im Wagen, zu Fuß*. München 1959.

SLIVKA, M.: *Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy)*. In: *Archaeologia Historica* 23. Brno 1998, s. 259-275.

VALACHOVIČOVÁ, Z.: *Niekoľko dôvodov k vzniku ciest v Rímskej ríši*. In: *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*. 12. Bratislava 2008, s. 89-100.

VARSÍK, B.: *Osídlenie Košickej kotliny II*. Bratislava 1973.

WILKE, G.: *Brücken der Nordwestslawen vom 8. bis 10./11. Jahrhundert*. In: *POLÁČEK, L. (Hrsg.): Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen*

³² DVOŘÁKOVÁ 2007:166-167

³³ MARSINA 1971:57, č. 58

³⁴ ZREBENÝ 1986:70

³⁵ HALAGA 1972:558

³⁶ MATULAY 1980:193, č. 592

³⁷ MARSINA 1971:55, č. 58. Kakat existoval na území dnešného Štúrova.

³⁸ MARSINA 1971:266, č. 380, SEDLÁK 1980:88, č. 147

³⁹ KNAUZ 1874:472, č. 616

⁴⁰ GYÖRFFY 1988:228

Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VI. Brno 2008, s. 65-89.

ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku 1526. In: Stredné Slovensko. 5. Banská Bystrica 1986, s. 59-80.

Kontakt:

PhDr. Peter Ivanič, PhD.

Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva

Konštantína a Metoda FF UKF v Nitre

Štefánikova 67

949 74 Nitra

E-mail: pivanic@ukf.sk

Násilie, sex a mäso

Ivan Dubnička

Kľúčové slová:

evolúcia, sex, sexualita, násilie, vojny, teritórium, zdroje, mäso, ženy, muži

Abstract:

The presented study deals with meat as an evolutionary and cultural determinant. To get meat has always been more difficult than to get a plant food. Nevertheless the majority of inhabitants of the Earth belongs to the meat eaters. There is no animal, which a man would not tasted, and he also commits to cannibalism. Neverending desire for meat created from him a hunter and later on a shepherd. Domestication fatally modified his cultural development. It is no coincidence that all companies have developed certain cultural patterns in relation to meat, to its consumption and to its taboo. This reflection can be observed in every religion, in the ethical attitude of man to animals, to their slaughter, but also in praising or rejection of the meat. The phenomenon of consumption of the meat is obvious also in linked to a human sexuality.

„Uruputne trvali na tom, že tí ľudia bojujú o bielkoviny, a nie o vagíny.“¹

Napoleon Chagnon

„Pre svoje spoločenské postavenie a pre schopnosť opatriť vysoko cenené mäso má úspešný lovec často niekoľko žien.“²

Richard Leakey

Predkladaná štúdia sa zaoberá vzťahom násilia a sexuality so vzťahom k potrave, najmä mäsu, ktoré je možné chápať ako evolučný a kultúrny determinant. Všetky spoločnosti majú vo vzťahu k mäsu, jeho konzumácii alebo tabuizovaniu vypracované určité kultúrne vzorce. Táto reflexia je v istej podobe prítomná v každom

náboženstve, etických postojoch človeka k zvieratám, ich zabíjaniu, no i vo velebení či odmietaní mäsa. Fenomén konzumácie mäsa je zreteľný aj v prepojení na ľudskú sexualitu. Dedukujeme, že tento intenzívny vzťah k mäsu je výsledkom biologickej aj kultúrnej evolúcie.

Akékoľvek závery o evolučnej minulosti *Homo sapiens* zostávajú do istej miery v rovine hypotetickej, čo badať najmä na rôznych interpretáciách toho istého javu. Britský evolucionista Matt Ridley sústredil všetku svoju pozornosť na sexualitu človeka, čo síce, ak rozmýšľame v evolučných konvenciách, nie je ničím novým, no jeho závery môžu poslúžiť ako príklad miernej odchýlky od iných (evolučných) úvah. Spochybňuje tvrdenie, že medzi-skupinové násilie u šimpanzov je spôsobené záujmom o teritórium. Podľa neho získanie územia je príliš malá cena za tak riskantný boj s cudzími samcami. Úspešnú výpravu čaká omnoho hodnotnejší zisk v podobe mladých samíc z porazenej skupiny, tvrdí. Potvrdzuje to tým, že víťazi zabíjajú okrem cudzích samcov aj staré samice. Ak sú naše vojny dedičstvom po ľudoopoch, ktorých samce bojovali o samice, a ak sú teritória len prostriedkom k sexu, musíme predpokladať, že ľudia žijúci na úrovni kmeňového spoločenstva budú vojenčiť skôr kvôli ženám ako územiu.³

K týmto záverom ho posunul americký antropológ Napoleon Chagnon, ktorý študoval v 60. rokoch 20. storočia venezuelských Indiánov *Janomamo*. Dlhodobým terénym výskumom získal skutočne zaujímavé výsledky. Vyplýva z nich, že ženy sú u týchto Indiánov platidlom i odmenou za násilie. Muži, ktorí zabíjajú iných mužov, majú nezávisle od sociálneho postavenia viac manželiek. Chagnon tvrdí, že vojny medzi dvomi dedinami prepuknú najčastejšie kvôli únosu ženy a že akékoľvek násilie je páchané predovšetkým kvôli sexu. A naopak, ženy vydávajú len do takých dedín, ktoré by im mohli byť výhodnými spojencami.⁴

Oponovať možno informáciami nemeckého antropológa Júliusa Lipsa, ktorý uvádza, že kmeňové vojny sa viedli najmä kvôli narušeniu hraníc, z dôvodu získania potravy - zdrojov. „Stáva sa, že si niektorá lokálna skupina pre prílišný vzrast počtu svojich členov nemôže zabezpečiť dostatočnú obživu, a preto je nútená vydať sa na ozajstnú dobyvateľskú výpravu na územie susednej skupiny.“⁵ U austrálskych a tasmánskych lovcov a zberačov znamenalo porušenie hraníc to isté ako vypovedanie vojny. Ako ďalej uvádza Lips, inak kmeň vstupuje do vojny len v prípade vraždy alebo únosu ženy. V jeho podaní kmeňové spoločenstvá vojenčia najmä kvôli územiu, respektíve zdrojom a odvetné vojny za vraždu alebo únos sa posúvajú na druhé miesto. S súvislosti so vzniknutými rozpormi je potrebné poukázať na dva evidentné fakty: 1. únosy žien sa dejú nezávisle od času a priestoru, 2. pri všetkých vojnových výpravách, opäť nezávisle od času a priestoru, sa ženy znásilňujú. Ján Komorovský spomína násilné únosy neviest u južných a východných Slovanov ešte v 19. storočí.⁶ Desmond Morris používa v tejto súvislosti termín

³ RIDLEY 2007:164-166

⁴ Pozri bližšie CHAGNON 1968.

⁵ LIPS 1961:205

⁶ KOMOROVSKÝ 1976:47-50

¹ RIDLEY 2007:165

² LEAKEY, LEWIN 1984:101

„vojenské znásilnenie“, pod ktorým chápe organizované znásilňovanie žien mužmi na cudzom, respektíve dobytom území.⁷ Ako podotýka Matt Ridley, znásilňovanie je rovnakou motiváciou armád k víťazstvu ako vlastenectvo a strach.⁸ Znasilňujúci muži nie sú psychopati, ale ocitli sa mimo spoločenskú kontrolu a ich konanie je determinované podvedomým imperatívom šíriť svoj genetický materiál. Keď vojnové ťaženie skončí, vracajú sa domov k rodinám a opäť sú z nich starostliví manželia a láskyplní otcovia. Týmto sa, samozrejme, konanie násilníkov neospravedlňuje, iba vysvetľuje ich biologické podnety. Kultivovaný muž ich môže a morálny musí ignorovať.

Je markantným faktom, že pri vojenských ťaženiach ide nielen o zdroje, ale aj o ženy. Je potrebné zodpovedať otázku: čo je v danom spore primárne a čo sekundárne? Územie (zdroje/potrava), alebo ženy? Chagnon nepochybne opísal „Zúrivý ľud“ (tak nazval Janomamov) verne. No rovnako ako Ridley, prehliadol dôležitý fakt, že Janomamovia nie sú lovci, ale roľníci, čo výrazne mení celú situáciu. Roľník nemusí opúšťať teritórium, aby hľadal potravu, tú si predsa pestuje na poli. Práve naopak, snaží sa polia neopúšťať, aby strážil úrodu a rodinu, ktorá je fixovaná v stálom príbytku. Ak opúšťa teritórium bez mierumilovných úmyslov (nejde obchodovať), robí tak preto, aby získal otrokov na prácu, alebo - ženy. Tento scenár je, prirodzene, platný len pre prvotných roľníkov, akými sú napríklad spomínaní Janomamovia. Zložitejšie a technologicky vyspelejšie spoločnosti už potrebujú aj iné zdroje (suroviny, energetické komodity a pod.). V princípe platí, že aj vývojovo rozličné spoločnosti fungujú na rovnakých princípoch a mechanizmoch. Čím menej rozvinuté spoločnosti sú, tým signifikantnejšie tieto mechanizmy majú. Najmarkantnejšie sú u živočíchov mimo ľudského druhu, u organizmov ako takých.⁹

Evolučné sily sú v procesoch prirodzeného výberu naklonené tým, ktorí zanechávajú najvitálnejší genetický odkaz. Tento prirodzený zákon nie je spojený len so samotným rozmnožovacím aktom, ale priamo súvisí s potravou a jej získavaním. Vitálny môže byť len ten jedinec, ktorý je aj „dobře živěný“. Tejto neúprosnej logike podlieha i *Homo sapiens*. Nerozvinuté spoločnosti, ktoré sú omnoho vnímavejšie k svojej existenčnej podstate, reflektujú túto skutočnosť v mnohých mýtoch. V jednom z nich (pochádza od Odžibveov), sa hovorí: „Prežíval s krásnou mladou ženou, ktorá bola teraz jeho manželkou, veľké

šťastie a mnoho týždňov zo svojej chyže vôbec nevychádzal. Prestal kontrolovať pasce a stránil sa priateľov, zostával s ňou vo dne i noci. A tak sa komora vyprázdnila... Pretože do brucha nemal nič okrem pár bobúľ, nedostávalo sa mu sily, ktorá by ho rozohnila. Keď ležal po boku svojej mladej ženy, zo všetkého najviac túžil po spánku. Jej nahota ho nevzrušovala. Navzdory všetkým dotykom a láske zostávalo jeho prirodzenie malé.“¹⁰ Claude Lévi-Strauss si dokonca povšimol, že prírodné národy vidia medzi aktom prijímania potravy a aktom pohlavného spojenia takú hlbokú analógiu, že veľký počet kmeňových jazykov označuje obidva akty rovnakým slovom.¹¹

Bez potravy nie je možný život ani jeho replikácia, preto vo vojnách mužov sú primárnymi zdroje a ženy sú sekundárne. Pri lovecko-zberačskom spôsobe obživy je platnosť ešte väčšia. K zaisteniu dostatočného množstva potravy potrebuje každý člen tlupy asi 2,5 km² územia; teda tlupa pozostávajúca s dvadsiatich piatich členov musí mať k dispozícii asi 60 km².¹² Už tento fakt nutne vedie k záverom o primárnom záujme lovcov a zberačov. Roľníci môžu viesť vojnové výpravy výhradne za účelom získania žien, pretože ich teritórium sú polia a dopestovaná potrava nie je pohyblivá. Vojny sa vedú o zdroje (čo nie je len antropologické klišé). Ilustratívnou ukážkou významu teritória je prípad žiadosti jednej skupiny austrálskeho kmeňa *Valarai* v období hladomoru druhej skupine o odstúpenie kusa územia, ktorá bola zamietnutá. Pritom v Austrálii žijú lovecko-zberačské komunity o počte dvadsať až sto osôb na území veľkom od 4000 do 10 000 km².¹³

Ako súvisí mäso s reprodukciou a sexom? V prírode platí, že samice, pokiaľ je to možné, si vždy vyberajú k páreniu najschopnejších samcov. Chcú pre svojich potomkov získať čo najkvalitnejšie gény. Evolúcia ich obdarila zmyslami, intuíciou a pudmi, pomocou ktorých dokážu samca s najvhodnejšími spermiami dešifrovať. Samice páva si spravidla vyberajú samca s najdlhším chvostom, lebo je indikátorom kvalitných génov. Paradoxné je, že samotný chvost nemá nič spoločné s výhodami v „boji o život“, práve naopak. Pávovi je na obtiaž, ale pre samičku znamená: tento samec musí byť veľmi obratný a silný, keď sa s takým veľkým chvostom dokázal vyhnúť úskaliam a ujsť predátorom. Jared Diamond nazýva tieto indikátory ako handicap.¹⁴ Pre samice sú dôležitými informačnými zdrojmi rovnajúcimi sa záznamom v plemenných chovateľských knihách.

Keďže človek má vedomie a je tvorca kultúry, jeho kritériá pri výbere partnera majú svoje špecifiká. Nijako sa však nevymykajú evolučným zákonom. Exaktne možno tvrdiť, že ženy si vyberajú spravidla spoločensky úspešných alebo majetných mužov. Ako dokazujú výskumy, na veku a kráse mužského partnera až tak nezáleží. Pre muža znamenajú peniaze moc a moc znamená zvýšené množstvo sexuálnych šancí. Ukážkový príklad poskytujú starovekí panovníci s množstvom svojho potomstva.

⁷ MORRIS 1997:142-143

⁸ RIDLEY 2007:167

⁹ V evolučných procesoch síce platí, že každý organizmus sa snaží o čo najoptimálnejšiu replikáciu, no stratégia akéhokoľvek druhu musí byť prepojená nielen na dosiahnutie koitu, ale aj na získavanie potravy, čiže na získanie energie. Rozhodne platí, že v procese rozmnožovania je potrava primárna a koitus sekundárny. To isté platí aj pre samičky - hladné nemusia počať, porodiť ani vychovávať. Typický príklad nachádzame v ríši hmyzu, konkrétne u niektorých druhov modlívk. Samček tohto hmyzu pri stretnutí so samičkou musí vyprodukovať toľko vlastného potomstva, koľko je to z náhodného stretnutia možné. Preto sa pri kopulácii doslova ponúka, aby ho samica zožrala, pretože ak budú jej výživové rezervy väčšie, bude mať k dispozícii aj viac kalórií a bielkovín, aby ich premenila na vajíčka. Samica navyše tým, že samcovi odhryzne hlavu, dosiahne to, že kopulácia so samcovými genitáliami trvá dlhšie, čím sa prenesie viac spermií a oplodní sa väčší počet vajíčok. (DIAMOND 1999:27-28)

¹⁰ SHWARZ 2000:50

¹¹ LÉVI-STRAUSS 1996:133-134

¹² LEAKEY, LEWIN 1984:111

¹³ LIPS 1961:205

¹⁴ DIAMOND 2004:190-202

Babylonský kráľ Chammurapi mal k dispozícii tisícky zotročených manželiek, egyptský faraón Achnaton mal vo svojom hárme 317 konkubín a hufy ďalších spoloční, aztécky vládca Montezum vlastnil štyri tisícky konkubín, indický mogul Udajama si držal šesťtisíc otrokyní a čínsky cisár Fejchi mal v hárme 10 tisíc žien.¹⁵ Prirodzene, že viac manželiek znamená aj viacej potomkov. Tento úzus je možné vidieť aj v mytológii. Indický Kršna, ktorý je podľa hinduistickej tradície ôsme vtelenie boha Višnu, mal 16 008 manželiek, z ktorých mu každá jedna povila desať synov, takže splodil celkom 160 080 potomkov.

Uvedené zákonitosti sú prítomné/platné aj u nekomplexných spoločností, dokonca aj u primátov. Ešte u australopitekov, ktorí žili ako savanové paviany, boli samice vybrané najsilnejšími samcami. Kde nie je majetok, tam sa moc zvyčajne odvodzuje od fyzickej sily. No ani to nemusí platiť vždy. Pri sociálnych cicavcoch s vyššou inteligenciou (a tými boli aj australopitekovia) platí, že sa usilujú o moc nielen fyzickou silou, ale aj využívaním lstí a uzatváraním spojeneckých koalícií. Jane Goodallová a Frans de Waal zdokumentovali množstvo prípadov ako sa alfa-samcom stal najväčší „politický“ intrigán v tlupe.¹⁶ U ľudí, prinajmenšom od vynálezu zbraní pôsobiacich na diaľku, prakticky neexistuje vzťah medzi mocou a fyzickou silou. Víťazstvo biblického Dávida nad Goliášom je toho skvelou ilustráciou. Prestupným štádiom medzi fyzickou silou a mocou pochádzajúcou z bohatstva bolo v prípade *Homo sapiens* jeho lovecko-zberačské obdobie. V tomto ekonomickom systéme, kde nejedná o oligarchia a ani majetok a triedy, sú pre úspešnosť mužov iné kritériá ako v elitárskych spoločnostiach. Indikátorom „kvalitných génov“ (s odvolaním sa na pozorovania historických loveckých skupín) je úspešnosť pri love. U peruánskych Indiánov z kmeňa *Šarinahuja* sú úspešní lovci sexuálne odmeňovaní ženami, ktorým priniesu mäso. Ako uvádza Janet Siskindová: „*Keď šarinahujski muži odchádzajú na lov, ženy za nimi volajú: ak neprinesiete žiaden úlovok, tak vám zjeme penis; úspešný lovec môže počítať s tým, že bude môcť mať pohlavný styk s ktoroukoľvek ženou, ktorej prinesie mäso.*“¹⁷ Je evidentné, že v tejto spoločnosti jestvuje otvorená výmena medzi sexom a jedlom. Táto rovnocennosť je prítomná aj v iných spoločnostiach, aj keď niekedy vyjadrovaná iným spôsobom (napríklad sexom za peniaze). Úspešní lovci sú vo všetkých podobných spoločnostiach žiadanejší ako tí neúspešní, pretože lepšie dokážu uživiť manželku a spoločných potomkov. Môžu si dovoliť vlastniť aj viacero žien a tým splodiť viacej potomkov. Takto sa ich šanca zanechať po sebe čo najviac genetického odkazu zvyšujú.

Predpoklad, že výživa a najmä mäso ako oceňovaná stravovacia komodita zohrala vo vývoji ľudskej sexuality dôležitú úlohu, nie je až taký odvážny. Jedna z teórií o vzniku ženskej nevery, antropológovia ju nazývajú „vyťažovanie komodít“, tiež úzko súvisí s darovaním potravy. Vychádza z predpokladu, ktorý je v podstate

empirický, že sexuálne služby za úplatu jestvujú v ľudskom rode odpradáva, ba ešte dlhšie. Je známe, že samice šimpanzov trpasličích sú ochotnejšie pristúpiť k pohlavnému styku za kus mäsa. Táto ochota je, i keď v menšej miere, badateľná aj u šimpanzov učenlivých. Samce dajú samici mäso oveľa skôr, keď má červené zdureníe pošvového vchodu, čo sú zjavné príznaky ovulácie.¹⁸ V tomto smere sa prostitúcia javí ako skutočne najstaršie remeslo. Ako možno vidieť v prípade žien z kmeňa *Šarinahuja*, tento „šimpanzí“ trend pokračuje aj v lovecko-zberačských spoločnostiach. Logika je jednoduchá: keď ženy dostanú za pohlavný styk nejaký darček, potom viac partnerov znamená aj viac darčiekov. Antropologička Marjoríi Shostakovej vysvetľovala sanská informátorka, aké materiálne výhody jej prináša sexuálny styk s viacerými mužmi: „*Žena nemôže vysedať len s mužom zo svojej chaty, len s jedným mužom. Ten ti toho môže dať veľmi málo. Jeden muž ti dáva k jedlu jediný druh potravy. Keď ale máte milencov, jeden ti prinesie to, druhý zas ono. Jeden prinesie v noci mäso, druhý peniaze, iný zase korálky. Aj váš manžel niečo vyrobí a dá ti to.*“¹⁹

Jared Diamond, ktorý podrobne analyzoval biologické výhody cudzoložstva na výskumoch antropologičky Kristen Hawkesovej medzi paraguajskými Indiánmi z kmeňa *Aché*, prišiel k podobným záverom. Keď Hawkesová s tímom požiadala pri jednom teste niekoľko desiatok žien, aby menovali potenciálnych otcov svojich 66 detí, tak ženy uviedli priemerne 2,1 muža na jedno dieťa. Pritom spomedzi vzorky 28 mužov menovali ako svojich milencov častejšie dobrých lovcov než zlých a zároveň poukazyvali na týchto dobrých lovcov aj ako na najpravdepodobnejších otcov svojich detí. Ďalej bolo zistené, že muži nenosia mäso z ulovenej zveri zásadne len domov, ale blahosklonne ho rozdeľujú. U niektorých je táto vlastnosť výrazná viac, u iných menej. Na tomto základe Hawkesová rozlíšila dve stratégie lovu: stratégia „poskytovateľa“ a stratégia „predvádzajúceho sa“.

Poskytovateľ sa špecializuje na zaoštarovanie potravy, ktorá je relatívne dostupná a zaručuje pomerne veľké výnosy, čo môže predstavovať napríklad palmový škrob a krysy. Predvádzajúci sa zas špecializuje na lov veľkej zveri. Priemerne je jeho výnos omnoho nižší, pretože veľkú korisť získa len zriedkavo. Preto dni, kedy nedonesie domov žiaden úlovok, sú oveľa častejšie. Poskytovateľ pracuje systematicky a preto prináša potravu domov manželke a deťom pravidelne. No nie je jej toľko, aby ňou mohol kŕmiť ešte niekoho iného. Paradoxne však, predvádzajúci sa, ktorý nosí potravu domov len zriedka, môže občas doniesť také množstvo mäsa, že sa s ním môže podeliť aj s ostatnými. Ak genetické záujmy ženy reprezentuje počet detí, ktoré dokáže vychovať až po dospelosť, hlavnú úlohu zohráva to, koľko potravy im dokáže zabezpečiť. Preto je z dlhodobej stratégie výhodné pre ňu vydať sa za poskytovateľa a ešte výhodnejšie mať popri tom cudzoložný sex za prídavky mäsa navyše.

Diamond spochybnil genetické výhody predvádzajúceho sa muža, čiže spochybnil aj zvýšenú účasť šikovných lovcov na genofonde. Podľa neho stratégia

¹⁵ RIDLEY 2007:161-162

¹⁶ Pozri bližšie GOODALL 1990, alebo DE WAAL 1982.

¹⁷ SISKIND 1973:20

¹⁸ BADCOCK 1990:142-160

¹⁹ SHOSTAKOVÁ 1993:224

predvádzajúceho sa nie je jednoznačná. V spoločnosti takýto lovec síce disponuje istými výhodami, je všeobecne obľúbený, čo vyplýva z jeho mäsových darov a sú mu ponúkané dcéry iných lovcov ako manželky. Okrem potomkov, ktorých môže s nimi splodiť, môže mať ešte ďalších potomkov, ktorých splodil cudzoložne. No k jeho nevýhodám patrí, že domov nosí priemerne menej potravy ako poskytovateľ a tak sa dospelosti môže dožiť menej jeho legitímnych potomkov. Navyše sa vystavuje nebezpečenstvu, že pokiaľ je na záletoch, jeho manželka môže robiť to isté. To môže v konečnom dôsledku znamenať, že menšie percento jej detí bude v skutočnosti aj jeho deťmi.²⁰

Človek ako „živočích“, akokoľvek morálny alebo modliaci sa (týmto prívlastkami ho s obľubou častujú antropológovia, že by to mysleli ironicky?), sa pri „zachovávaní druhu“ nijako nevymyká zákonom evolúcie. Nikde inde ako práve pri sexualite sa nášho nevzťahujú tak rigorózne. Ak by bol akýkoľvek druh ponechaný v sexuálnych vzorcoch správania na náhodu, vyhynul by. Aj pre najzarytejších puritánov platí, že pri úspešnej replikácii zohrávajú potrava a sexualita dominantnú úlohu. Tvor, ktorý má vedomie, nemôže túto skutočnosť ignorovať. Preto i napriek istým pochybnostiam vyslovených Diamondom o úlohe šikovných lovcov pri tvorbe genofondu, sme skôr náchylní preferovať vyjadrenia žien Aché o otcov svojich detí. Kým neboli peniaze a elity, bola najvýznamnejšou komoditou potrava (a z nej najkvalitnejšia). Jestvuje mnoho dôkazov, že k najhodnotnejším druhom potravy patrí práve mäso. Preferujú ho takmer všetky známe spoločnosti, s výnimkou tých, kde to nedovoľujú ekologické možnosti. Preto ženy v nespočetných generáciách počas miliónov rokov museli preferovať tých mužov, ktorí im a ich potomkom mäso vedeli poskytnúť. To znamená, že základ dnešnému ľudskému genofondu dali úspešní lovci. Akoby zostalo symbolom, že aj dnešní muži, ktorí sú považovaní za úspešných, sú poľovníkmi. Títo muži už síce nenosia do dediny divinu, aby získali ženy, no stále je to jeden z abstraktných symbolov úspešnosti, ktorého genéza siaha minimálne k *Homo habilis*.

Literatúra a pramene:

- BADCOCK, CH.: *Oedipus in Evolution, A New Theory of Sex*. Oxford 1990.
 DE WAAL, F.: *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes*. London 1982.
 DIAMOND, J.: *Prečo máme radi sex*. Bratislava 1999.
 DIAMOND, J.: *Tretí šimpanz*. Praha 2004.
 GOODALL, J.: *Through a Window*. London 1990.
 CHAGNON, N.: *Yanomamö: The fierce People*. New York 1968.
 KOMOROVSKÝ, J.: *Tradičná svadba u Slovanov*, 1976.
 LEAKEY, R., LEWIN, R.: *Lidé od jezera*. Praha 1984.
 LÉVI-STRAUSS, C.: *Myšlení přírodních národů*. Praha 1996.
 LIPS, J.: *Pri prameňoch civilizácie*. Bratislava 1961.
 MORRIS, D.: *Lidský živočích*. Praha 1997.
 RIDLEY, M.: *Červená královna*. Praha 2007.
 SHOSTAKOVÁ, M.: *Nisa – dcera Kungů*. Praha 1993.

SHWARZ, H. T.: *Příběhy z pární lázně*. Praha 2000,
 SISKIND, J.: *To Hunt in the Morning*. New York, Oxford 1973.

Kontakt:

Doc. PhDr. Ivan Dubníčka, PhD.
 Katedra politológie a európskych štúdií
 FF UKF v Nitre
 Boženy Slančíkovej 1
 949 74 Nitra, SR
 idubnicka@ukf.sk

Kultúrna a sociálna diverzita a udržateľný rozvoj miest z pohľadu etnológie¹

Alexandra Bitušiková

Kľúčové slová:

udržateľný rozvoj, diverzita, urbanizácia, kultúra

Abstract:

The concept of sustainability is an inevitable condition for future development of human race. To stop the increase of inequality, poverty, ecological and economic instability it is necessary to change human behavior - not because of altruism, but because of self-preservation. Solutions must be global. They are needed for three problem areas: environment, distribution of resources, pluralism and diversity of cultural and religious origin. Urbanisation and socio-cultural diversity require diversity management. Ethnology/anthropology as theoretical and applied scientific discipline can / should play an important role there.

Úvod. V roku 1992 sa v Rio de Janeiro konala konferencia OSN o životnom prostredí a rozvoji, ktorej výsledkom bola nielen záverečná Deklarácia, ale aj výzva vedcov z najrôznejších vedných odborov zo 70 krajín sveta (vrátane 102 laureátov Nobelovej ceny), adresovaná vodcom všetkých štátov. Vo výzve k udržateľnému rozvoju sa objavuje vážne varovanie, že ak chceme zachovať život na zemi, zastaviť zvyšovanie nerovností, chudoby, ekologickej a ekonomickej nestability, potrebujeme zmeniť svoje správanie – nie z dôvodu altruizmu, ale vlastnej sebazachovy. Konferencia OSN identifikovala tri problémové okruhy udržateľného rozvoja na zemi: prvý sa týka životného prostredia (ako sa môžu spoločnosti rozvíjať bez to-

¹ Príspevok vznikol na základe výskumov v rámci projektu 6. Rámcového programu EÚ - Sieť excelentnosti (Network of Excellence) "Trvalo udržateľný rozvoj v diverzifikovanom svete" (*Sustainable Development in a Diverse World*, akronym SUS.DIV, č. CIT3-CT-2005-513438; 2005 - 2011). Cieľom projektu bol multidisciplinárny komparatívny výskum, ktorý mal prispieť k lepšiemu pochopeniu vzťahu kultúrnej diverzity a udržateľného rozvoja vo svete. Základom prednášky bola štúdia: BITUŠIKOVÁ, A.: Trvalo udržateľný rozvoj a diverzita v sociálnych vedách: Mapovanie výskumného priestoru a hľadanie súvislostí. In: BITUŠIKOVÁ, A. (ed.): *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. Štúdie, dokumenty, materiály I.* Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2007, s. 14–29.

²⁰ DIAMOND 1999:99-112

ho, aby nedevasovali životné prostredie), druhý distribúcie (aká spravodlivá je distribúcia zmenšujúcich sa zdrojov medzi a vo vnútri spoločností) a tretí pluralizmu alebo diverzity (ako harmonicky koordinovať koexistenciu a správanie ľudí rôzneho kultúrneho a náboženského pôvodu). Všetky tri oblasti sú zložité, odrážajú často protichodné názory a záujmy, zároveň sú vzájomne úzko prepojené. Cieľom udržateľného rozvoja v širokom, holistickom význame je umožniť uspokojovanie potrieb súčasných generácií bez toho, aby boli ohrozené nároky generácií budúcich. Alebo inak: udržateľnosť neznamena, že sme Zem zdedili od našich rodičov, ale že sme si ju požičali od našich detí.

Koncepcia udržateľnosti pre ľudstvo nie je len jednou z možností ďalšej cesty, ale je nevyhnutnou, esenciálnou podmienkou ďalšieho vývoja. Z tohto pohľadu je globálnou víziou a preto vyžaduje riešenia na globálnej úrovni. Cieľom príspevku je podať stručný prehľad vývoja konceptov a teórií kultúrnej a sociálnej diverzity, udržateľného rozvoja a ich vzájomného vzťahu. Obsahom je stručné a prehľadné predstavenie širokej škály názorov odborníkov na túto problematiku a ich aplikáciu v etnológii a sociálnej a kultúrnej antropológii.

Udržateľný rozvoj je dlhodobý a synergický proces, ovplyvňujúci všetky oblasti života. Koncept sa odvíja predovšetkým od politických procesov a rozhodnutí a v sociálnovednej literatúre sa objavuje najmä ako aplikovaný alebo filozofický problém. Národné stratégie jednotlivých štátov ponímajú koncept komplexne z perspektívy troch dimenzií – environmentálnej, ekonomickej a sociálnej. Súčasťou národných stratégií sú tiež plány na udržateľný rozvoj obcí a miest. Táto problematika je v centre záujmu OSN inštitúcie UNESCO, vyzývajúcej na zlepšenie podmienok a kvality života v mestách, ktoré sú domovom viac ako polovice ľudstva a v ktorých dochádza k stretu rôznych kultúr, etník, rás a náboženstiev – stretu diverzít, najintenzívnejšie. Idea udržateľného rozvoja miest sa zameriava na politické stratégie a inštitúcie, ktoré majú zásadný vplyv na integráciu diverzifikovaných skupín a kultúrnych praktík cestou rovnosti a spravodlivosti (POLESE – STREN 2000:3). Výzvou pre mestá je vypracovať a implementovať také praktiky, ktoré prispievajú k zmene urbánnych spoločností zo segregovaných a vyčleňujúcich na inkluzívne a udržateľné.

Diverzita. Koncept udržateľnosti privádza etnológov a antropológov priamo k termínu diverzita. Pochádza z latinského slova *diversus* (diversa, diversum, adj), znamená rôzny, iný, nerovnaký, opačný až nepriateľský. Do sociálnych vied sa dostal cez angličtinu, kde sa koncept kultúrnej a sociálnej diverzity rozvinul vo význame rozmanitosti, rôznosti, rôznorodosti, heterogenity, plurality, či pestrosti. Diverzita ako vedecký problém bola prítomná už v počiatkoch sociálnej a kultúrnej antropológie, aj sociológie, hoci sa sledovala z iných uhlov pohľadu. Všetky kľúčové antropológické práce uvádzajú ako základnú charakteristiku disciplíny štúdium a porovnávanie kultúrnych rozdielov, rôznych pohľadov na svet, ktoré antropológom sprostredkujú ľudia z rôznych skupín a spoločností. Obe disciplíny študujú aspekty, ktoré určujú rôznorodosť alebo rovnosť: sociálno-ekonomické zaradenie, rasu, etnicitu,

náboženstvo, rod, sexuálnu orientáciu, vek, fyzickú a psychickú spôsobilosť alebo nespôsobilosť a pod.

Problém diverzity stal jednou z nosných tém súčasného sveta, najmä pod vplyvom globalizácie a masových migrácií ľudstva. Ideály kultúrnej jednoty národných celkov sú konfrontované s realitou diverzity takmer v každej súčasnej spoločnosti. Diverzita je problémom politickým a preniká do spoločenských a politických debát na celom svete. Popri závažnosti tohto problému je potrebné vnímať rôzne sociálne, ekonomické, historické a legislatívne kontexty, v ktorých diverzita vzniká, a následne aj stratégie a praktiky, ktoré ju usmerňujú a ovplyvňujú. Diverzita je chápaná buď ako spoločenský problém alebo - v súčasnosti častejšie - ako výhoda, zdroj príležitostí a prostriedkov na dosiahnutie vyšších cieľov a lepších výsledkov. K chápaniu diverzity v pozitívnom, prevažne ekonomickom význame prispeli viaceré publikácie Richarda Floridu (2002, 2004). Tvrdí, že otvorenosť a tolerancia voči príslušníkom iných etnických skupín, sexuálnych orientácií a iných minorít je v úzkej korelácii k inováciám a ekonomickému úspechu mesta, regiónu či krajiny. Čím vyššia je otvorenosť a tolerancia k "iným", tým vyšší je ekonomický rast (FLORIDA – TINAGLI 2004:25).

S rastúcim záujmom o diverzitu sa zintenzívnilo aj vedecké štúdium diverzity v sociálnych a politických vedách. V odbornej literatúre sa najčastejšie stretávame s pojmami: 1. diverzita alebo sociálna diverzita – všeobecný termín vzťahujúci sa k rôznym sociálnym skupinám a kategóriám ako rod, vek, etnicita, sexuálna orientácia, rasa, náboženstvo, hendikep, sociálny pôvod, vzdelanie a pod.; 2. kultúrna diverzita – termín poukazujúci na kultúrne rozdiely medzi rôznymi skupinami odlišného kultúrno-, etnicko-, nábožensko-jazykového pôvodu, alebo medzi rôznymi skupinami v rámci jedného národného celku, napr. regionálnymi, lokálnymi a pod.; 3. etnická diverzita – termín, ktorý sa používa najčastejšie vo vzťahu k minoritám a imigrantským skupinám rôzneho etnického pôvodu; 4. diverzita na pracovisku – samostatná oblasť aplikovanej vedy zameraná na štúdium organizácie práce, pracovné stratégie, manažovanie ľudských zdrojov, diskrimináciu na pracovisku a pod.; 5. Multikulturalizmus – termín, ktorý od svojho vzniku v 70. – 80. rokoch 20. storočia prešiel značným vývojom a dnes ho možno chápať ako ideológiu, hlásajúcu nezávislé spolužitie rôznych etnických/kultúrnych skupín, ktoré majú v spoločnosti rovnaké práva a status, teda aj právo na uchovávanie a rozvíjanie svojej kultúry. (Nevyplyva však z toho povinnosť stretávať sa a spolupracovať s inými skupinami). Multikulturalizmus je vnímaný buď pozitívne ako ideál tolerance, rovného zaobchádzania, rovnosti príležitostí a práva menšín na zachovanie kultúrneho dedičstva; alebo negatívne ako fenomén, ohrozujúci národné hodnoty a identitu. Aj keď multikulturalizmus vysoko hodnotí potrebu kultúrnej diverzity v demokratickej spoločnosti, v skutočnosti jeho prax môže upevňovať dominantné postavenie majoritnej skupiny (RUITER – LONDEN 2006). Oponenti vytýkajú multikulturalizmu skutočnosť, že jeho pilierom je kultúra a kultúrna identita, ktorá odvádza pozornosť od iných identít a iných aspektov nerovnosti. V takomto chápaní je kultúra

to, čo rozdeľuje a separuje imigrantov a etnické menšiny od majoritnej spoločnosti (VERTOVEC – WESSENDORF 2004); 6. Interkulturalizmus – nerozoznáva kultúrne hranice medzi rôznymi skupinami ako fixné, ale ako neustále sa meniace a flexibilné. Interkultúrny prístup znamená pluralistickú transformáciu verejných priestorov, inštitúcií a občianskej kultúry. Jeho cieľom je podporovať a rozvíjať dialóg, výmenu a recipročné porozumenie medzi ľuďmi rôzneho pôvodu (BLOOMFIELD – BIANCHINI 2004). Vyžaduje aktívny prístup k riešeniu problémov, schopnosť vyjednávať, komunikovať a hľadať spoločné riešenia; 7. integrácia alebo inklúzia – odráža politiku vedúcu k sociálnej kohézii rôznych (aj imigrantských) skupín.

Diverzita a mestské prostredie. Diverzita je dôležitým odborným problémom v urbánnych štúdiách vrátane urbánnej antropológie/etnológie. Už priekopník urbánnej sociológie a predstaviteľ Chicagskej školy Louis Wirth vo svojej práci „*Urbanism as a Way of Life*“ (1938) označil diverzitu – heterogenitu za jeden z hlavných znakov mesta. Štúdium rozdielov a rozdielnosti sa stalo dôležitou témou výskumu aj ďalších reprezentantov Chicagskej sociologickej školy – Roberta Parka, Ernesta Burgessa a Rodericka McKenzieho. Títo dali základ aj urbánnej antropológii tým, že začali vo výskume mesta používať kvalitatívne etnografické metódy, najmä zúčastnené pozorovanie. Ich záujem sa sústredil na identifikovanie a mapovanie rozdielnosti v správaní, statuse, rase, triede a etnicite. Od 60. – 70. rokov 20. storočia urbánni vedci marxistického a neskôr feministického smeru upriamili svoju pozornosť na výskum dôvodov a implikácií sociálnych rozdielov a nerovností v mestskom prostredí. Urbánni teoretici ako John Rex, Robert Moore a Manuel Castells sa začali venovať štúdiu urbánnych procesov, urbánneho konfliktu a vzťahu moci, politiky a ekonomiky v kontexte mesta. Vychádzali z kritiky urbánno-manažérskych teórií Maxa Webera a urbánnych politicko-ekonomických teórií Karola Marxa (STEVENSON 2003:34). *Weberovské a marxistické teórie* sledovali urbánne prostredie z hľadiska štrukturálnej nerovnosti (sociálnej, ekonomickej a politickej), obidva prístupy však ignorovali rodovú a kultúrnu perspektívu miest, čo našlo odraz v ďalšom vývoji urbánneho štúdia. *Feministické teórie v urbánnom štúdiu* diverzity sa začali presadzovať od 70. rokov 20. storočia. Výskumy tohto zamerania sledovali rodovo-priestorovú segregáciu, t.j. ako ženy a muži používajú a vnímajú rovnaké mestské priestory a ako sa rodovo diferencujú priestory pre prácu a voľný čas. Priestorové implikácie rodovej deľby práce znamenajú, že centrum mesta je vo veľkej miere vnímané ako miesto práce mužov, zatiaľ čo predmestia – okrajové časti mesta sú videné ako prirodzené priestory pre ženy a deti. Z tohto pohľadu sa mesto člení na diskrétné mužské a ženské zóny (napr. McDOWELL 1983). Feministické štúdie skúmajú impakt reštrukturalizácie miest a suburbanizácie na životy žien. Ďalší prístup k štúdiu diverzity v mestskom prostredí, nastupujúci po feministickej teórii, predstavujú *kulturologické/kultúrne štúdiá* (*cultural studies*), ktorých hlavným cieľom sa od 90. rokov 20. storočia stáva otázka vzťahu mesta, urbanizmu ako mestského spôsobu života, identity a

diverzity. Kultúrni teoretici mesta vychádzajú z kvalitatívneho výskumu, založeného na rozhovoroch s aktérmi – predstaviteľmi rôznych skupín, a zameriavajú sa viac na otázku, ako sa urbánne prostredie prispôsobuje diverzite, než na to, ako ovplyvňuje nerovnosť a exklúziu (STEVENSON 2003:40). Urbánna kultúra sa chápe ako komplex identít a diverzít, kde rôzne skupiny môžu používať rovnaký urbánny priestor a identifikovať sa s ním v rovnakom čase, ale rôznymi spôsobmi (STEVENSON 2003:41). Alan Turley tiež považuje za hlavný znak urbánnej kultúry existenciu rôznych sociálnych tried a skupín, etníc, náboženstiev, ktoré podporujú kultúrne inovácie a robia mesto i jeho kultúru unikátnym (TURLEY 2005:22).

Urbánny výskum je často aplikovaným výskumom, vyvolaným potrebou riešiť problémy mesta, spôsobené rôznymi dôsledkami diverzity či multikulturalizmu. Mestá sú domovom diverzity, priestorom, kde sa diverzita rodí a kde je zvyčajne aj najviac tolerovaná (STEVENSON 2003:41). V 90. rokoch 20. storočia bola politika multikulturalizmu a menšín (*multiculturalism and minority policies*) jednou z hlavných stratégií miest pri riešení problémov s príslušníkmi rôznych skupín, etnických a náboženských menšín, s imigrantmi alebo ich potomkami, ktorým spoločnosť nevytvorila podmienky pre začlenenie sa do pracovného života a odsúdila ich na život v predmestiach a getách. Multikultúrna stratégia stavala na predpoklade rovnosti kultúr a na práve každého občana a skupiny vyznávať svoju kultúru. Ukázalo sa, že multikulturalizmus, podporujúci toleranciu, ale už menej kooperáciu a kultúrnu výmenu, môže viesť k segregácii kultúr alebo k nadradeniu jednej kultúry nad inou/ inými. V snahe zabezpečiť skutočnú integráciu imigrantov do spoločnosti dochádza dnes k prehodnoteniu politiky multikulturalizmu, a to aj v krajinách, kde multikulturalizmus bol donedávna uznávanou praxou, napr. vo Veľkej Británii, Holandsku a Švédsku. Na začiatku nového milénia sa začína presadzovať rétorika a politika diverzity a interkulturalizmu. Nestačí verbálne vyznávať diverzitu a dať ľuďom možnosť rozvíjať ich kultúru na základe ich etnických, náboženských a iných rozdielov, ale je potrebné vytvárať príležitosti na stretávanie a spoluprácu ľudí majúci spoločné ciele, ktoré nie sú definované na základe etnicity či náboženstva (napr. EASTON 2006, VERTOVEC 2005). Mnohé európske krajiny a ich mestá, ktoré sú hlavnou cieľovou destináciou imigrantov, rozvíjajú debatu o najvhodnejšej stratégii voči diverzifikovanej spoločnosti. Prístup k diverzite sa stáva dôležitou súčasťou volebného boja politikov a ich strán.

Mestské stratégie adresujúce diverzitu zdôrazňujú nevyhnutnosť projektov a praktík podporujúcich interkultúrne interakcie, komunikáciu a výmenu medzi príslušníkmi rôznych skupín a menšín. Idea interkultúrneho mesta predpokladá využitie diverzity pre rozvoj mesta cez interkultúrnu výmenu a inovácie. Kľúčom k dosiahnutiu statusu interkultúrneho mesta je podľa Charlesa Landryho (2006) *otvorenosť*, ktorú možno sledovať v štyroch sférach vplyvu: 1. v inštitucionálnej základni; 2. v pracovnom prostredí; 3. v občianskej spoločnosti; 4. vo verejných priestoroch. Indikátorom otvorenosti v inštitucionálnej

základní je legislatíva a regulácie v rámci národnej a lokálnej vlády (zákony umožňujúce/uľahčujúce získanie občianstva/naturalizáciu, poskytovanie jazykových kurzov pre prisťahovalcov, prístup k zdravotným a sociálnym službám pre utečencov, azylantov a pod.). V pracovnom prostredí je indikátorom otvorenosti pracovný trh (napr. praktiky prijímania do zamestnania, prítomnosť príslušníkov iných skupín v pracovných kolektívoch, podiel vedúcich pracovníkov z iných etník/náboženstiev), percento zamestnaní vyžadujúcich znalosť minoritných jazykov, počet tlmočníkov v nemocniciach, existencia pozície interkultúrnych mediátorov uľahčujúcich medzi-kultúrnú komunikáciu). Otvorenosť občianskej spoločnosti indikujú ukazovatele, ako napr. počet príslušníkov rôznych etník a náboženstiev vo výboroch a správnych radách zdravotných, sociálnych a vzdelávacích zariadení a vo vedení verejných, súkromných a nevládných občianskych organizácií, počet etnicky/ kultúrne/ nábožensky zmiešaných sektorových a obchodných asociácií, klubov, politických strán a hnutí, počet projektov, v ktorých participujú rôzne etnické/náboženské a iné skupiny, existencia učebných plánov zahŕňajúcich interkultúrne aspekty, percento minoritných študentov na všetkých stupňoch škôl, počet zmiešaných manželstiev a pod. Indikátorom otvorenosti verejných priestorov je existencia etnicky zmiešaných štvrtí, bezpečnosť a prístup príslušníkov rôznych etník/náboženstiev do všetkých častí a priestorov mesta a možnosť ich účasti na kultúrnych udalostiach v centrálnych častiach mesta, vnímanie exklúzie/ inklúzie vo verejných priestoroch (LANDRY 2006:256-259).

Výskum diverzity v meste prináša neraz rozporuplné výsledky. Výskumy opisujú diverzitu ako pozitívny fenomén a dokazujú, že obyvatelia, ktorí žijú v etnicky heterogénnych štvrtiach, majú pozitívnejší vzťah k etnickým menšinám než tí, ktorí žijú v etnicky homogénnom prostredí. Na druhej strane výskumy súčasných miest naznačujú, že rastúca diverzita v mestách vedie k silnejšej polarizácii a rozdeleniu na "getá homogeneity". Zdá sa, že obyvatelia miest, najmä príslušníci stredných a vyšších vrstiev, stále viac vyhľadávajú a uprednostňujú prostredie, kde im nehrozí stretnutie s "diverzitou", kde sa môžu vyhnúť všetkým "iným" a kde si môžu udržať sociálnu kontrolu vo "svojom" teritóriu. Táto polarizácia nevzniká len v rezidenčných štvrtiach, ale aj v centrách a verejných priestoroch, ktoré ešte v nedávnej minulosti slúžili rôznym vrstvám a skupinám urbánneho obyvateľstva, ale z ktorých sú v súčasnosti príslušníci nižších vrstiev a marginalizovaných skupín vylúčení. Mnohé verejné priestory (napr. parky, záhrady, ihriská) sa privatizujú a uzatvárajú ako reakcia na požiadavky reprezentantov stredných a vyšších vrstiev, ktorí sa necítia príjemne či bezpečne v prítomnosti "diverzity" (STEVENSON 2003:44-45). Z verejných priestorov sa tak vytlačujú nielen príslušníci často ekonomicky nižšie situovaných etnických skupín, ale aj bezdomovci, čudáci, žobráci – ľudia, ktorých rôzne životné situácie dohnali na okraj spoločnosti a ktorých ešte donedávna mestská spoločnosť tolerovala. Súčasné mesto už nie je len priestorom, kde sa diverzita oslavuje, ale aj miestom podozrievania a nedôvery.

Vzťah trvalo udržateľného rozvoja a kultúrnej a sociálnej diverzity. Vedecké práce, ktoré sledujú diverzitu v mestskom prostredí, poukazujú na mnohé problémy prameniace zo spolužitia príslušníkov rôznych etník, rás, náboženstiev a skupín, ale zároveň prispievajú k ich riešeniu tým, že prinášajú aj pozitívne príklady stratégií diverzity z multikultúrnych miest. Manažment etnickej a kultúrnej diverzity je jednou z priorit súčasných veľkých miest. Jeho kľúčovou stratégiou a víziou je urbánny sociálny udržateľný rozvoj (*urban social sustainability*). Tejtó problematike sa venuje od roku 1994 UNESCO program MOST (*The Management of Social Transformations*) – platforma 121 krajín, založená v roku 2005, ktorá je prepojením sociálnovedeckého výskumu, politiky a praxe. V rámci programu MOST vznikol aj medzinárodný projekt "K sociálne trvalo udržateľným mestám: Budovanie vedomostnej základne pre urbánny manažment" (*Towards Socially Sustainable Cities: Building a Knowledge Base for Urban Management*), ktorého výsledky boli publikované v práci editorov Maria Poleseho a Richarda Strena "The Social Sustainability of Cities" (2000). Sociálny trvalo udržateľný rozvoj definujú ako rozvoj alebo rast, ktorý je kompatibilný s vývojom harmonickej občianskej spoločnosti a ktorý vytvára prostredie podporujúce spolužitie kultúrne a sociálne diverzifikovaných skupín a zároveň prispieva k sociálnej integrácii a zlepšeniu kvality života všetkých segmentov populácie (STREN – POLESE 2000:15-16). Dosiahnuť sociálny trvalo udržateľný rozvoj v mestách znamená redukovať úroveň exklúzie (vylučovania, vyčleňovania) znevýhodnených a marginalizovaných skupín a eliminovať stupeň sociálnej a priestorovej fragmentácie. Stren a Polese identifikujú šesť zásadných stratégií, ktoré sú pre mestá nevyhnutnou podmienkou úspešného a trvalo udržateľného manažovania sociálnej a kultúrnej diverzity:

1. *Vládnutie (Governance)*: vzťah medzi štátnou správou a občianskou spoločnosťou. Model efektívneho lokálneho vládnutia znamená zapojenie štátnych orgánov, aj rôznych nevládných organizácií a ďalších aktérov do rozhodovacích procesov.

2. *Sociálna a kultúrna politika* – jej cieľom je sociálna a kultúrna spolupráca založená na dôvere. Podporuje inštitúcie, ktoré pracujú s rôznymi etnickými, náboženskými, regionálnymi a inými skupinami a organizujú jazykové kurzy pre imigrantov, zamestnanecké a kariérne poradenstvo pre prisťahovalcov a pod., a iniciuje zriaďovanie kultúrnych inštitúcií a organizovanie kultúrnych a vzdelávacích podujatí, ktoré hrajú dôležitú úlohu pri formovaní urbánnej identity a sú zdrojom hrdosti. Dôvera je tu najdôležitejšou hodnotou. Podľa publikácie Erica Weinera „The Geography of Bliss“ (2009), ktorý skúmal kategóriu šťastia v rôznych krajinách sveta, najväčší pocit šťastia prehlasujú ľudia v krajinách, kde existuje vysoká miera dôvery, málo závidia a málo korupcie.

3. *Sociálna infraštruktúra a verejné služby* – sú nevyhnutným predpokladom fungovania urbánnych komunít. Spôhlivá infraštruktúra a služby priťahujú do mesta investície a kapitál, čím vznikajú nové pracovné príležitosti. Základom efektívnej infraštruktúry a služieb je ich prístupnosť všetkým skupinám obyvateľstva. Municipality

musia vytvárať také podmienky na rozvoj infraštruktúry a služieb, ktoré citlivo zohľadňujú sociálne a kultúrne potreby marginalizovaných a znevýhodnených skupín, imigrantov či ľudí na okraji spoločnosti v kontexte politiky rovnosti.

4. *Mestské pozemky a bývanie* – úspešné stratégie trvalo udržateľného rozvoja mesta sa zameriavajú na eliminovanie priestorovej segregácie a sociálnej polarizácie a na integráciu imigrantských skupín do mestského života s dôrazom na oživenie susedských vzťahov a spoluprácu jednotlivých štvrtí.

5. *Mestská doprava* – organizácia dopravy v meste ovplyvňuje možnosti prístupu rôznych častí obyvateľstva k zamestnanosti a bývaniu. Inkluzívne politické stratégie mestskej dopravy podporujú a uľahčujú geografickú mobilitu všetkých skupín obyvateľstva vrátane chudobných a fyzicky nespôsobilých či hendikepovaných.

6. *Zamestnanosť, ekonomická revitalizácia a budovanie verejných priestorov integrácie* – organizácia urbánnych priestorov a zón má veľký vplyv na zamestnanosť obyvateľstva. Centrum mesta má byť mostom, miestom stretávania, priestorom, kde prichádzajú do styku najrôznejšie skupiny obyvateľstva. Verejné miesta sú cieľom stretávania pracujúcich, nakupujúcich či oddychujúcich obyvateľov. Vytvoriť úspešný mestský pracovný trh a verejné priestory, ktoré podporujú sociálnu integráciu, si vyžaduje spoluprácu rôznych zložiek, predovšetkým urbanistov a orgánov štátnej správy i mimovládnych inštitúcií a občianskych združení. Len holistický prístup, ktorý nie je založený na úzkych sektorových záujmoch, vedie k úspešnej politike sociálneho trvalo udržateľného rozvoja (STREN – POLESE 2000:16-34).

Namiesto záveru. Rastúca urbanizácia a sociálna a kultúrna diverzita v mestách sú neodvratiteľnými fenoménmi súčasného globálneho sveta. Manažovanie diverzity takým spôsobom, aby bola hybnou silou vývoja a nie jeho brzdou, by sa malo stať výzvou a cieľom stratégií a politík každého mesta, ktoré chce rásť, napredovať a vyvíjať sa trvalo udržateľným rozvojom. Problematika rastúcej diverzity je aktuálnou aj na Slovensku. Z histórie vieme, že najinovatívnejšie myšlienky a najdôležitejšie vynálezy vznikli práve z kombinácie rôznych „diverzit“, v prostredí miešania rôznorodých disciplín, kultúr, etníc, vierovyznaní, ideológií. Etnológia/antropológia ako teoretická aj aplikovaná vedná disciplína môže svojimi poznatkami prispieť k predchádzaniu i prekonávaniu konfliktov spôsobených rastom diverzity v spoločnosti, k vzájomnej tolerancii a porozumeniu.

Literatúra a pramene:

BITUŠÍKOVÁ, A.: Trvalo udržateľný rozvoj a diverzita v sociálnych vedách: Mapovanie výskumného priestoru a hľadanie súvislostí. In: BITUŠÍKOVÁ, A. (ed.): Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. Štúdie, dokumenty, materiály I. Banská Bystrica 2007, s. 14–29.
BLOOMFIELD, J. – BIANCHINI, F.: Planning for the Intercultural City. Bournes Green: Comedia.
Easton, M. 2006. Does Diversity Make us Unhappy? BBC 2, 30. 5. 2006, uverejnené na: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/programmes/happiness_formula/5012478.stm.

FLORIDA, R.: The Rise of the Creative Class: And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. USA 2002.

FLORIDA, R. – TINAGLI, I.: Europe in the Creative Age. USA, UK 2004.

LANDRY, C.: The Art of City-Making. London 2006.

McDOWELL, L.: Towards an Understanding of the Gender Division of Urban Space. Environment and Planning D: Society and Space. 1981, No 1, 1983, s. 59–72.

POLESE, M. – STREN, R. (eds.): The Social Sustainability of Cities. Diversity and the Management of Change. Toronto, Buffalo, London 2000.

RUITER, A. de – LONDEN, S. van.: Cultural Distance, Organisations and Governance in a Glocal Context. Sustainable Development in a Diverse World (SUS.DIV); 2006, unpublished position paper of research task 2.2; uverejnené na:

http://www.susdiv.org/uploadfiles/RT2.2_PP_Arie.pdf

STEVENSON, D.: Cities and Urban Cultures. Maidenhead – Philadelphia 2003.

STREN, R. – POLESE, M.: Understanding the New Sociocultural Dynamics of Cities: Comparative Urban Policy in a Global Context. In: POLESE, M. – STREN, R. (eds.): The Social Sustainability of Cities. Diversity and the Management of Change. Toronto, Buffalo, London: 2000, s. 3 – 38.

TURLEY, C. A.: Urban Culture. Exploring Cities and Cultures. Upper Saddle River. New Jersey 2005.

VERTOVEC, S.: - WESSENDORF, S.: Migration and Cultural, Religious and Linguistic Diversity in Europe: An Overview of Issues and Trends. Network of Excellence IMISCOE, 2004, uverejnené na: www.imiscoe.org

VERTOVEC, S.: Opinion: Super-Diversity Revealed. BBC News, 20. 9. 2005, uverejnené na: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/uk_news/4266102.stm

WEINER, E.: The Geography of Bliss: One Grump's Search for the Happiest Places in the World. New York – Boston: Twelve, 2009.

WIRTH, L.: Urbanism as a Way of Life. American Journal of Sociology, 1938, 44, July, s. 1-24.

Kontakt:

Doc. PhDr. Alexandra Bitušiková, CSc.
 Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií
 FHV UMB v Banskej Bystrici
 Cesta na amfiteáter 1
 974 01 Banská Bystrica
 E-mail: alexandra.bitusikova@umb.sk

Civilizačné strety v kontexte diela S. P. Huntingtona

Jozef Palitefka

Kľúčové slová:

stret civilizácií, kultúra, identita, náboženstvo, globalizácia

Abstract:

Unifying the world brings a significant extension of different cultural influences and more intensive contact with cultural otherness. The need for objective and ideologically neutral reflection of otherness, as well as the necessity to seek common values and standards which should serve as a basis of mutual relations and communication in a globalized world are highly up-to-date. The article discusses not only the analysis of civilization clashes, but it also points to a number of simplifications, bias and ideological relativity, which are present in the concept of S. P. Huntington.

Úvod. Problematika civilizačných stretov je v kontexte súčasných spoločenských, ekonomických, politických a kultúrnych pohybov a zmien výsostne aktuálna. Jedným z autorov, ktorý sa zaoberal touto problematikou, bol Samuel P. Huntington. Jeho dielo *Stret civilizácií* vyvolalo veľmi búrlivú celospoločenskú diskusiu. Hoci od jeho prvého vydania uplynulo už vyše pätnásť rokov, diskusie neutichajú. Príspevok je polemikou s Huntingtonovým dielom. Prináša nové, nezodpovedané otázky, ktoré svojou naliehavosťou nútia k ďalšiemu hľadaniu odpovedí.

Koniec studenej vojny nesporne priniesol mnohé pozitívne zmeny na medzinárodnej scéne, no súčasne aj nové problémy, ktoré so zmenenou situáciou súvisia. Uvoľnili sa totiž tendencie, ktoré v starom usporiadaní ostávali v úzadí a nemali toľko priestoru na to, aby sa výraznejšie prejavili. Koniec bipolárneho sveta so sebou prináša aj určitú neprehľadnosť na tejto scéne. Pôvodná schéma deliaca svet na Západ a Východ („dobro“ a „zlo“) sa stáva nepoužiteľnou. „V historicky bleskovom časovom úseku sa Spojeným štátom zhroutil fatálny nepriateľ, s nímž byly zvyklé jednat a jenž byl v zásadě zárukou relativní světové stability při vzájemném respektu k poválečnému rozdělení sfér vlivu.“¹

Huntington uvádza štyri možné usporiadania sveta po studenej vojne:

1. *Jeden svet: eufória a harmónia.* Koniec studenej vojny bude mať v globálnej politike za následok koniec významných konfliktov a relatívne harmonické usporiadanie sveta.
2. *Dva svety: my a oni,* t.j. delenie ľudí na tých, ktorí sú „okolo“ nás a na tých ostatných. Klasické príklady, ktoré v tejto súvislosti uvádza, sú napr. delenie na krajiny rozvinuté a nerozvinuté alebo Západ a Východ.
3. *Viacmenej 184 štátov* (v súčasnosti je toto číslo vyššie – pozn. autora), tzn. že primárnymi

a najdôležitejšími činiteľmi svetového diania sú jednotlivé štáty.

4. *Úplný chaos* – svet, v ktorom vládne anarchia.²

Civilizácia, identita a nepriateľ. Podľa Huntingtona ani jeden z týchto prístupov k skutočnosti nie je dostatočný, lebo rozloženie síl na medzinárodnej scéne popisuje neadekvátne. Predkladá svoju koncepciu usporiadania sveta a popisuje určité trendy vývoja do budúcnosti. Vychádza z predpokladu, že svet je celok, zložený z viacerých civilizácií. Uvádza ich osem: čínska, japonská, hinduistická, islamská, západná, latinsko-americká, pravoslávna a africká. Možno tu nájsť istú podobnosť s koncepciami N. J. Danilevského, O. Spenglera a A. J. Toynbeeho. Známy český politológ Oskar Krejčí v tejto súvislosti poukazuje na veľmi zaujímavý fenomén, že záujem o teóriu civilizácií sa najvýraznejšie prejavuje v určitých zlomových situáciách dejín. V prípade Danilevského išlo o obdobie zjednocovania Nemecka a „jari národov“. Spengler písal svoje dielo pod vplyvom prvej svetovej vojny a Toynbee pod vplyvom druhej svetovej vojny a studenej vojny. Dielo Huntingtona spadá do obdobia konca studenej vojny a súvisí s hľadaním nových vzorcov, ktoré by dokázali vysvetliť dianie v nových, zmenených podmienkach.³

Tu je dôležité upozorniť, že pád východného bloku, ktorý znamenal ideologické víťazstvo Západu nad komunizmom, súčasne znamenal podľa Huntingtona aj určitú krízu pre Spojené štáty, pretože stratili nepriateľa, ktorý im dával istú „výnimočnosť“ vo svete a výrazne sa podieľal na vytváraní samotnej americkej identity. „...čtyři desetiletí stály Spojené štáty v čele koalice „slobodného světa“ proti „impériu zla“. Jak má nyní, když „impérium zla“ zmizelo ze scény, Amerika definovat samu sebe?“⁴ Poukazuje na to, že identita v USA je do veľkej miery určovaná hlavne na základe odlišenia sa voči druhému. Ukazuje sa tu, že hľadanie vlastnej identity je výrazne založené nie na nasmerovaní sa do svojho vnútra, svojich kultúrnych hodnôt a tradície, ale na ideológiu, ktorá sama o sebe nie je dostatočne stmelujúcim prvkom. Preto potrebuje na svoje posilnenie „impulz“ zvonku, ktorým je nepriateľ. Tento problém s vlastnou identitou určite podporuje aj fakt, že USA vznikli v porovnaní s mnohými národmi omnoho neskôr, takže im chýba dlhá história ako jeden zo zdrojov vlastnej identity. Spojené štáty sú štátom, ktorý je mnohoetnický a mnohokultúrny, čo môže oslabovať pocit spolupatričnosti k USA. Tento pocit sa buduje nielen vo vzťahu k „nepriateľovi“, ale súvisí aj s obdivom, súhlasom a stotožnením sa s hodnotami, ktoré sú v danej spoločnosti nielen deklarované, ale hlavne „žité“. Ak je americká identita naozaj oslabovaná, súvisí to s určitou krízou hodnôt vo vnútri spoločnosti samotnej a hľadanie nového nepriateľa je len oddiaľovaním „pohľadu do zrkadla“.

Trend hľadania nového nepriateľa bol v amerických politických a intelektuálnych kruhoch veľmi silno prítomný. „Ideální americký nepřítel by měl vyznávat nepřátelskou ideologii, měl by být rasově a kulturně

¹ MENDEL 2002:22

² HUNTINGTON 2001:19-25

³ KREJČÍ 2002:55

⁴ HUNTINGTON 2005:264

odlišný a vojensky natolik silný, aby predstavoval pro Ameriku reálnou hrozbu. Zahraničněpolitické debaty konce devadesátých let byly vesměs věnovány otázce, kdo by se mohl takovým nepřítelem stát.“⁵ (Aj Huntingtonov *Stret civilizácií* možno zaradiť do tejto línie hľadania.) Ideologický nepriateľ v súboji s USA bol porazený, jeho systém sa zrútil a na „obzore“ nie je nijaká nová silná a vplyvná ideológia. Na základe akého kritéria by mal byť „nájdenny“ nový nepriateľ? Prečo by týmto kritériom nemohla byť „civilizačná“ odlišnosť? Nemožno tvrdiť, že určité napätie a konflikty medzi „civilizáciami“ neexistujú, no Huntingtonova teória sa javí ako príliš radikálna a jednostranná. Do veľkej miery sa dá súhlasiť s názorom amerického historika a politológa Paula Kennedyho, podľa ktorého „všetky vojny boli vedené ekonomickými záujmami mocností a rovnako aj ich výsledky boli podmienené ekonomickou potenciou ich aktérov, a to bez rozdielu, či išlo o záujmy stredovekých monarchií alebo záujmy mocností 20. storočia.“⁶

Udalosti 11. septembra 2001 rozpútali ešte väčšiu diskusiu o „strete civilizácií“. Mohlo by sa zdať, že táto udalosť potvrdzuje platnosť Huntingtonovej „civilizačnej paradigmy“ a jeho prognózu o islamskej civilizácii ako najväčšej hrozbe pre USA. Ak by však tento vzorec platil, tak USA vo vojne proti organizácii al-Kaidá a hnutiu Taliban by nemohli počítať s pomocou moslimského Pakistanu, alebo s podporou Iránu, Turkmenistanu, Uzbekistanu, Tadžikistanu a Turecka.⁷ To ukazuje, že politické konanie štátov vychádza z pragmatickejších a konkrétnejších záujmov ako je len civilizačná príslušnosť. Navyše, súčasné vzťahy USA (ale aj Európy) s Iránom úplne zmenili svoj charakter. Zdá sa, že sa našiel nový, „lepší“ nepriateľ.

Civilizácia. V tejto súvislosti je preto veľmi dôležité zastaviť sa pri pojme civilizácia a poukázať na jeho obsah. Pod pojmom civilizácia Huntington chápe kultúru „vo veľkom“, najvyššie kultúrne zoskupenie ľudí, najvšeobecnejšie „my“, v ktorom sa cítíme kultúrne doma a ktoré nás odlišuje od tých ostatných, iných, ktorých nazývame „oni“. Možno tiež povedať, že je to najširšia kultúrna entita, jednota, celok, ktorého časti nemôžeme správne porozumieť izolovane, ale len s poukázaním na daný celok. Pre každú civilizáciu je charakteristický vlastný spôsob videnia a vysvetľovania skutočnosti. Prejavuje sa nielen v teoretickej rovine, ale dotýka sa každej oblasti života. Určiť presné hranice civilizácie, ich začiatok a koniec, nie je možné.⁸ Uvedená Huntingtonova definícia civilizácie je navonok neaxiologická a možno ju považovať za určitý druh jednoty, totality. Ako však poukazuje Krejčí, za touto neutralitou pojmu je viditeľný výrazný príklon k Západu, „naznačuje, že za objektivizmom je skrytá predstava o nadřazenosti civilizace MY nad barbaru ONI.“⁹

V rámci jednej civilizácie možno hovoriť o veľkom množstve kultúrnych prejavov, ktoré napriek svojej

rôznosti majú predsa len nejaký spoločný základ. Huntington uvádza ako hlavné znaky západnej civilizácie: antické dedičstvo, katolicizmus a protestantizmus, európske jazyky, oddelenie duchovnej a svetskej autority, vládu zákona, spoločenský pluralizmus, zastupiteľské orgány a individualizmus.¹⁰ Niektoré sa vyskytujú aj v iných civilizáciách, no ich kombinácia je podľa Huntingtona charakteristická len pre Západ.

Dané znaky poukazujú na spôsob myslenia západného človeka. Problém nie je len v tom, do akej miery sú akceptovateľné pre ľudí inej civilizácie, ale do akej miery sú pre nich vôbec pochopiteľné. To isté platí aj naopak, do akej miery sme my schopní porozumieť tým druhým a akceptovať ich inakosť. Dôležité je vyhnúť sa etnocentризmu, ktorý „v svojej radikálnej podobe nie je len výraznou príchylnosťou k národnej idee a národnej kultúre. Je to tendencia nazerať na vlastnú kultúru ako na stred všetkého diania, ako na meradlo, podľa ktorého musia byť posudzované všetky ostatné kultúry. Je to tendencia stavať vlastnú kultúru nad iné, chápať ju prípadne ako lepšiu, vyspelejšiu, hodnotnejšiu.“¹¹ Do akej miery je to však možné? Ak v teórii kultúrneho relativizmu predpokladáme, že jednotlivé kultúry predstavujú jedinečné a neopakovateľné sociokultúrne systémy, nie je možné pochopiť ich inak, len z kontextu ich vlastných hodnôt, noriem, pravidiel a ideí.¹²

Človek nie je len tvorcom kultúry, ale kultúra sa významne podieľa na „vytváraní“ človeka samotného. Počas socializácie si osvojuje normy, pravidlá a postoje svojho spoločenstva. „Prvotná“ identita je človeku vnútená vlastným sociokultúrnym prostredím. Neskôr sa začína aktívne podieľať na jeho zmenách. Do akej miery však zmeny prekračujú jeho kultúrny rámec? Aké limity mu dáva vlastná kultúra? Je kultúra skutočne „pavučinou“, ktorú človek sám vytvoril a ktorej sa stáva zajatcom?

Človek sa od ostatných živočíchov odlišuje kultúrou. Je možné predstaviť si človeka bez kultúry? Pri výhradne kultúrnym determinovaní „človečenstva“ sa však môžu objaviť viaceré typy „človečenstva“. Herder napríklad hovorí o ľudských typoch, ktoré sa od seba odlišujú nielen fyzickými, ale aj psychickými danosťami. Tieto typy sú konštantné a produktom prírody.¹³ Čo znamená človek ako taký?

Aj keď sa kultúra veľmi výrazne podieľa na spôsobe myslenia a konania človeka, stáva sa jeho súčasťou, predsa je potrebné vykročiť „za ňu“ a hľadať, čo z človeka bez nej ostane. Človek ako biologický druh? Znamená to, že by sme ho zadefinovali ako určitého živočicha, ktorý sa líši od ostatných vlastnosťami ako myslenie, sloboda, „oddelenosť“ od sveta a pod. Z tohto „jednostranného“ náhľadu by bolo zrejme ťažké (ak vôbec možné) odôvodniť niektoré etické princípy, ktoré sú dôležité pre reguláciu správania človeka a majú dopad na vytváranie postojov ku kultúrnej inakosti. Otázkou v tejto súvislosti je, či je konflikt z dôvodu inakosti nevyhnutný?

Človek, náboženstvo, inakosť. O celostné ucho-

⁵ Tamže, s. 267.

⁶ DUBNÍČKA 2007:84

⁷ KREJČÍ 2002:66

⁸ HUNTINGTON 2001:32-37

⁹ KREJČÍ 2002:57

¹⁰ HUNTINGTON 2001: 68-70

¹¹ GAŽOVÁ 2003:66

¹² SOUKUP 2000:204

¹³ BULTMANN 1994:15

penie podstaty človeka sa usiluje kultúrna antropológia, no niektoré dôležité otázky o samotnej podstate človeka prekračujú jej rámec. Toto vykročenie „za“ empirické môžeme nájsť v náboženstve a filozofii. Náboženstvo dlhodobo zohráva dôležitú úlohu v medzinárodných vzťahoch. Paradoxom je, že jednou z hlavných príčin náboženského obrodovania „...je práve to, čo sa považovalo za príčinu domnejšej smrti náboženstva a tradičnej morálky: ekonomické, spoločenské a kultúrne procesy modernizácie, ktoré dominovali v 2. polovici 20. storočia. Počas tohto procesu sa úspešne spochybnili mnohé tradičné predstavy o autorite, ľudia stratili pôdu pod nohami, začínali si hľadať nové spôsoby obživy, na aké neboli zvyknutí, ale často zostávali aj bez pracovného zaradenia. Prichádzali do styku s cudzími ľuďmi a začali byť čoraz naliehavejšie vystavovaní problému inakosti.“¹⁴

Modernizácia prináša nielen rozvoj a nové možnosti, ale aj spochybňovanie hodnôt, úlohy človeka vo svete i jeho samotnej podstaty. Náboženský pohľad sa vyznačuje istotou, „definitívnym“, „absolútnym“¹⁵ a v otázke podstaty človeka má „jasno“. V tom spočíva sila a význam náboženstva, no i nebezpečenstvo. Človek skutočne prežívajúci svoju náboženskú vieru má otázky kto je a kam patrí vyriešené. Odpoveď „zhorá“, prekračujúca rámec empirického a vychádzajúca z transcendentného, je v istom zmysle nespochybniteľná. S týmto náhľadom sú úzko previazané hodnoty a normy (čo je dobré a čo nie). Nebezpečenstvo spočíva v miere rešpektovania náboženstva toho druhého, ktorý sa môže „mýliť“. Dôležité v tejto súvislosti sú interkonfesionálne vzťahy. Niektoré náboženské princípy si nárokuje univerzálnu platnosť, s čím súvisia otázky, čo akceptovať možno a čo nie? Kde sú hranice tolerance a kde začína ľahostajnosť? V jednotlivých náboženstvách môžeme nájsť veľké množstvo rôznych náhľadov na podstatu človeka. Otázkou je, či v týchto výpovediach dokážeme nájsť nejaký spoločný základ. Ak áno, práve na tomto základe je možné budovať interkultúrny dialóg. Čo však v prípade, ak takýto základ nenájdeme (neexistuje)? Čo má byť kritériom nášho postoja k druhému, inému? Sú zrážky civilizácií nevyhnutné? Odpovede hľadal aj Hans Küng, ktorý už v úvode svojej knihy *Svetový étos – projekt* uvádza: „Není prežití bez světového étosu. Není světového míru bez míru náboženského. Není náboženského míru bez náboženského dialogu.“¹⁶ Podstatou dialógu je hľadanie súboru univerzálnych platných hodnôt a noriem. „Potrebujeme vedomí étosu, základního mravního postoje člověka; potřebujeme etiku, filozofické nebo teologické učení o hodnotách a normách, kterým by se mělo řídit naše rozhodování a naše činy.“¹⁷ Znamená to teda potrebu hľadania nie toho, čo ľudí rozdeľuje, ale čo ich spája. Príslušníci rôznych náboženstiev často vedia o odlišnostiach, ktoré ich od iných náboženstiev oddeľujú, no zvyčajne málo vedia o tom, čo je rovnaké, podobné, čo by ich mohlo spájať.¹⁸

Zdôrazňovanie odlišnosti a inakosti je významne prítomné aj v diele Huntingtona. „Vysporiadanie“ sa s touto inakosťou ovplyvňuje aj podobu vzájomných vzťahov. Skúmanie podstaty človeka a úlohy náboženstva vo svete odpovie na dôležité otázky interkultúrneho konfliktu/dialógu. Je škoda, že Huntington sa im výraznejšie nevenoval.

Z prítomných náznakov je možné vyčítať jeho konzervatívny pohľad na človeka, ktorý sa bojí izolácie a nestability a výrazne inklinuje k tomu, čo mu je známe. Zločiny a násilie nevyplyvajú len zo spoločenských podmienok (chudoba a nerovnosť), ale aj zo sklonu človeka (prevažne prirodzeného) podliehať zlu. Pri potrebe stability konzervatívci zdôrazňujú zachovanie poriadku. Konzervatívny prístup k chápaniu človeka je evidentný i pri zdôvodňovaní konfliktu. Huntington hovorí o všadeprítomnosti konfliktu. „Nenávidieť je ľudské. Ostatné majú-li se lidé nějak definovat a motivovat, potřebují nepřátele: konkurenty v podnikání, rivaly ve sportu, oponenty v politice. Těm, kdo se od nich nějak liší a navíc disponují mocí jim ublížit, zcela přirozene nedůvěřují a vnímají je jako hrozbu. Jakmile se vyřeší jeden konflikt a zmizí jeden nepřítel, dochází k tomu, že osobní, společenské i politické síly zplodí nové nepřátele.“¹⁹

Výrazná jednostrannosť v chápaní človeka i zdôvodňovaní konfliktov však nie je objektívna. Nielen nenávisť je ľudská. Široké spektrum pozitívnych vlastností človeka tiež zohráva dôležitú úlohu v živote jednotlivca i spoločnosti. Inakosť nemusí nutne znamenať konflikt, práve naopak, aj dopĺňanie a vzájomné obohatenie. Systematické vytváranie si stále nových nepriateľov sa javí ako prehnané a jednostranné. Hobbesovsky povedané, človek človeku nie vždy je vlkom.

Do akej miery určuje náboženstvo „charakter“ každej civilizácie? Je jeho podstatnou určenosťou alebo je nepodstatné, okrajové? Čo tvorí podstatu civilizácie?

Podľa Huntingtona je práve náboženstvo hlavným prvkom každej civilizácie. Jeho svetové civilizácie sú totožné s najväčšími svetovými náboženstvami.²⁰ Do akej miery sú hodnoty zdieľané v jednej civilizácii prijateľné pre civilizácie ostatné? Má Huntington pravdu, ak tvrdí, že sa zrejme nenaplnia nádeje na intercivilizačné partnerstvá²¹ a svet budúcnosti bude rozdelený na sedem či osem relatívne samostatných civilizačných celkov, ktoré budú medzi sebou komunikovať minimálne? „...spojenectví totiž uzavírají především národy a země s podobnou kulturou, zatímco ty s kulturami odlišnými se vzájemně vzdalují. Spojenectví určovaná ideologií a vztahy mezi velmocemi tak ustupují spojenectvím založeným na kultuře nebo civilizační příslušnosti. Politické hranice stále častěji mění podobu tak, aby se shodovaly s hranicemi kulturními: etickými, náboženskými nebo civilizačními.“²²

Podľa Huntingtona to súvisí s krízou globálnej identity, ktorá začala v 90. rokoch 20. storočia. Po skončení studenej vojny otázku „na ktorej strane sme?“ vystriedali otázky „kto sme?“ a „kto sú tí iní?“. Huntington

¹⁴ HAJKO 2005:58

¹⁵ Neznamená to však, že sa náboženský pohľad na človeka v dejinách nemení a nevyvíja.

¹⁶ KÜNG 1992:9

¹⁷ Tamže, s. 33.

¹⁸ Tamže, s. 59.

¹⁹ HUNTINGTON 2001:145

²⁰ Tamže, s. 34.

²¹ Tamže, s. 245.

²² Tamže, s. 139.

sa snaží poukázat prevažne na rozdielnosť, inakosť a nie na to, čo by mohlo civilizácie spájať. Na tieto otázky si musia zodpovedať všetky štáty. „*Jejich odpověď čili kulturní identita určuje místo státu v globální politice, jeho spojence i nepřátele.*“²³ Práve tieto civilizačné rozdiely sú u Huntingtona zdrojom obrovského napätia. Ak bude v budúcnosti ku konfliktom dochádzať, tak to budú konflikty kvôli rozdielom kultúrnym a nie ideologickým, politickým, či ekonomickým. Miestom týchto konfliktov budú prevažne zlomové línie, miesta, kde sa stretávajú dve, prípadne viac civilizácií. Možno ich považovať za ohniská trvalého napätia a konfliktov. V tejto súvislosti ide hlavne o hranicu s islamským svetom.

Islam a civilizačné strety. Na islam sa nazerá ako na príčinu množstva nepokojov vo svete. Veľmi často je „strašiakom“ ľudí z iných civilizácií džihád (najčastejšie prekladaný ako svätá vojna). Mnoho arabistov však uvádza, že tento preklad je nepresný a zavádzajúci. Korán svojim stúpencom predpisuje bojovať za svoju vieru – problémom v tejto súvislosti však je, v akom zmysle sa tento boj chápe. Niektoré pasáže Koránu, na ktoré upozorňuje aj L. Kropáček, sa týkajú tejto problematiky: „*A bojujte na stezke boží proti tým, ktorí bojujú proti vám, avšak nečinite bezpráví, neboť Bůh nemiluje ty, ktorí se bezpráví dopouštějí.*“ (2:190)²⁴ „*A bojujte proti nim, dokud nebude konec svádění od víry a dokud nebude všechno náboženství patřit Bohu. Jestliže však přestanou, pak skončete nepřátelství, ale ne proti nespravedlivým.*“ (2:193)²⁵ Z uvedeného je zřejmé, že Korán vyzýva k boju, no súčasne kritizuje páchanie bezprávia a nespravodlivosti. Predstava o džiháde sa v dejinách mení a vykladači Koránu poukazujú aj na iné významy ako je vojenský konflikt, či iný násilný stret.

Povinnosť moslimských panovníkov viesť džihád úzko súvisí s islamským rozdelením sveta na územie islamu (*dár al-islám*) a územie vojny (*dár al-harb*), prípadne územie mierových dohôd (*dár al-sulh*). Hoci cieľom má byť postupné rozširovanie územia islamu (islamizácia celého sveta), prijatie islamu by malo byť záležitosťou dobrovoľnou.²⁶ Znamená to, že šírenie islamu je síce povinnosťou, no nesmie sa uskutočňovať násilným spôsobom.

Ďalšie významy pojmu džihád, s ktorými sa možno stretnúť u mnohých moderných vykladačov Koránu, sú napríklad: premáhanie vlastných vášní – odvíja sa od etymológie slova, ktoré znamená „vynakladanie úsilia“; činnosť práca pri budovaní vlasti; boj, ale obranný; vynaloženie všetkého úsilia pre nábožensky motivovanú humanitu a proti nezáujmu a pasivite.²⁷ Džihád možno chápať aj ako „...úsili vynakladané pro ctihodný cíl, zvláště pro šíření islámu, jak mravním sebezdokonalováním, tak společenskou aktivitou. Klasiké islámští právníci rozlišovali džihád srdcem (vlastní mravní růst), jazykem (islamizační misie), rukou (dobročinnost) a mečem (boj

proti vnitřním i vnějším nepřátelům).“²⁸

Viacere významy pojmu džihád naznačujú zmeny a posuny v myslení moslimov. Pri skúmaní vzťahu Západu a islamského sveta Huntington radikalizuje vzájomné nepriateľstvo a konfliktosť. „*Zásadním problémem Západu není islámský fundamentalismus. Je to islám, odlišná civilizace, jejichž příslušníci jsou přesvědčeni o nadřazenosti své kultury a posedlí slabostí své moci.*“²⁹ Ak Huntington hovorí o „krvavých hraniciach islamu“, zrejme by bolo vhodné poukázat na historické súvislosti daných konfliktov. Aj keď každý z nich je špecifický, do veľkej miery ich spájajú nedoriešené problémy z čias kolonializmu. Je dôležité pripomenúť aj veľký význam kmeňovej lojality v arabskom svete, ktorá je „...tam stále ještě silnější než pocit širší národní identity. Proto bude nadále bublat a periodicky vybuchovat etnické napětí. Tradiční arabská nejednotnost, kterou cílevědomě živí západní mocnosti zainteresované na zachování své kontroly nad dodávkami arabské ropy, rovněž přichodí své polínko do přetrvávající regionální nestability.“³⁰ Pri hľadaní príčin konfliktu „islam“ s inými civilizáciami je nevyhnutné preniknúť hlbšie do podstaty problému a neredukovať dané konflikty len na civilizačnú príslušnosť, hoci aj tá môže zohrávať svoju úlohu. Treba rátať aj s istou solidaritou medzi štátmi rovnakej civilizácie.

Rovnako je potrebné upozorniť na skutočnosť, že vzťahy islamu a napríklad Západu neboli len konfliktné, ale vyznačovali sa vzájomným kultúrnym obohacovaním (napríklad vo filozofii a iných vedách), obchodom a podobne. Upozorňuje na to aj M. Mendel v kolektívnej monografii *Islam v srdci Európy*, kde poukazuje na viacere obdobia kresťansko-moslimských vzťahov, kedy sa tieto náboženstvá vzájomne tolerovali a žili v relatívnom pokoji. „*Křesťané a židé byli sice „ze zákona“ občany druhého řádu, ale pro muslimy byli vždy „lidem Knihy“, tedy příslušníky zjevených náboženství, jichž si muslimové v zásadě vážili.*“³¹ Aj Kropáček poukazuje, že táto zásada, ktorej základy stanovil už samotný Mohamed a následne kalif Umar, bola s príležitostnými výkyvmi v podstatných rysoch dodržiavaná ešte v Osmanskej ríši, až do reforiem v 19. storočí.³²

Záver. Spolužitie civilizácií v žiadnom prípade nemožno idealizovať, o čom svedčia mnohé udalosti, kedy boli ich vzájomné vzťahy veľmi vyostrené a dochádzalo k vážnym konfliktom (čo sa deje i v súčasnosti). Konflikty sú však často vyvolané záujmom ovládnuť územie a otázka náboženského vyznania je druhoradá, resp. slúži k legitimizácii zásahu jednej či druhej strany. Skutočnými príčinami stretov v mnohých prípadoch nie sú civilizačné rozdiely, ako to tvrdí Huntington, ale dôvody ekonomické, mocenské a geopolitické. Z toho dôvodu realizácia medzicivilizačného dialógu nie je možná bez spravodlivejšieho rozdelenia bohatstva, solidarity a zmierňovania sociálneho napätia. Otvorenou otázkou ostáva, či takýto spravodlivejší svet nie je len ilúziou.

²³ Tamže, s. 140.

²⁴ KORÁN 2006:465, Prvé číslo je súra, druhé verš.

²⁵ Tamže, s. 465.

²⁶ KROPÁČEK 2006:114-115

²⁷ Tamže, s. 115.

²⁸ KROPÁČEK 2002:16

²⁹ HUNTINGTON 2001:259

³⁰ BRZEZINSKI 1993:205

³¹ MENDEL – OSTRÁNSKÝ – RATAJ 2007:49

³² KROPÁČEK 2006:237

Literatúra a pramene:

BRZEZINSKI, Z.: *Bez kontroly. Chaos v predvečer 21. storočia*. Praha 1993.

BULTMANN, R.: *Dějiny a eschatologie*. Praha 1994.

DUBNIČKA, I.: *Kultúra a environmentálna kríza*. Nitra 2007.

GAŽOVÁ, V.: *Perspektívy kulturológie*. Bratislava 2003.

HAJKO, D.: *Globalizácia a kultúrna identita*. Nitra 2005.

HUNTINGTON, P. S.: *Kam kráčiš, Ameriko? Krize americké identity*. Praha 2005.

HUNTINGTON, P. S.: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha 2001.

KORÁN. Preložil Ivan Hrbek. Brno 2006.

KREJČÍ, O.: *Hroživé proroctví*. In: *Střet civilizací?* Praha 2002.

KROPÁČEK, L.: *Duchovní cesty islámu*. Praha 2006.

KROPÁČEK, L.: *Islám a Západ. Historická paměť a současná krize*. Praha 2002.

KÜNG, H.: *Světový étos – projekt*. Zlín 1992.

MENDEL, M.: „*Střet civilizací*“ ve světle vědeckého výzkumu. In: *Střet civilizací?* Praha 2002.

MENDEL, M. – OSTŘANSKÝ, B. – RATAJ, T.: *Islám v srdci Evropy*. Praha 2007.

SOUKUP, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha 2000.

Kontakt:

Mgr. Jozef Palitefka, PhD.

Katedra kulturológie FF UKF v Nitre

Hodžova 1

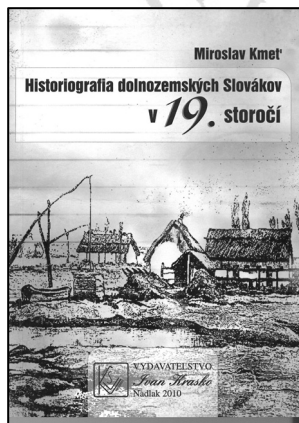
949 74 Nitra

E-mail: jpalitefka@ukf.sk

Recenzia

KMEŤ, M.: Historiografia dolnozemských Slovákov v 19. storočí. Druhé vydanie. Nadlak 2010.

Problematika zahraničných Slovákov je predmetom záujmu viacerých vedných odborov. Patrí medzi ne napr. etnológia, kulturológia, lingvistiká, literárna veda aj historiografia. Predmet a metódy skúmania jednotlivých disciplín sú odlišné, no zároveň sa vzájomne rešpektujú a podmieňujú. Výsledok historiografického bádania je hodnotný aj z hľadiska archívneho výskumu, ktorý je časovo a jazykovo mimoriadne náročný. Získané poznatky je možné využiť aj v aktuálnych kontextoch etnologicko-kulturológických výskumov v dolnozemských lokalitách ako reflexiu rôznych javov.

Historik Miroslav Kmeť orientuje svoju pozornosť na vybrané aspekty historického vývoja dolno-

zemských slovenských komunit. Monografia je časovo zameraná na horizont 19. storočia s príslušnými skoršími alebo neskoršími kontextami. Dielo je rozdelené do šiestich kapitol a mnohých statí s bohatým poznámkovým a citačným aparátom.

V úvodnej kapitole sú primerane a zaujímavo objasnené okolnosti sťahovania Slovákov na Dolnú zem. V rámci charakteristiky osídľovacích procesov využíva všeobecne známe materiály viacerých autorov, napr. Svetoňa, Siráckeho, Urbana či Botíka. Komplexne orientované diela sú vhodne doplnené o údaje z parciálnych výskumov mnohých súčasných aj starších bádateľov, nezriedka reprezentujúcich priamo dolnozemských Slovákov – Divičanovej, Gomboša, Krupu či Štefanka.

Druhá kapitola je venovaná slovenskej historiografii na Dolnej zemi v 18. a 19. storočí a jej aktérom. Práce autorov rozdeľuje do štyroch typov: 1. národne orientovaná historická spisba, 2. faktografické práce indiferentné v národných otázkach, 3. práce s úsilím o zblíženie uhorskej a slovenskej koncepcie dejín, 4. práce s dôrazom na uhorské vlastenectvo. Kmeť konštatuje, že „hornozemskí“ slovenskí autori si priestor Dolnej zeme všimli len ojedinele. Väčšina diel preto pochádza z prostredia slovenskej dolnozemskej inteligencie. Osobitný priestor v monografii zaujali najvýznamnejší predstavitelia spoločensko-politického života Slovákov na Dolnej zemi v skúmanom období: Štefan Leška st., Andrej Školka, Ľudovít Haan, Michal Žilinský, Karol Jesenský, Martin Cinkotský, Samuel Horváth, Pavol Gajdác, Daniel Zajac, Ondrej Seberíni, Ján Pravoľub Bella, Emil Kolényi, Felix Kutlík, Jozef Maliak a Ivan Bujna. Rozsah jednotlivých statí je rôzny a závisí od spoločenského dosahu diela každého menovaného. Biografické state sú štruktúrované nasledovne: a) stručný prehľad životopisnej faktografie, b) spoločenské, kultúrne a politické aktivity, postoje k slovenskému národnému hnutiu, c) prehľad historických prác podľa tematického zamerania. V záverečnej stati sa autor venuje slovenským dolnozemským historikom v kontexte maďarskej a slovenskej historiografie.

Nasledujúca kapitola je zameraná na charakteristiku a analýzu vybraných monografických diel, ktoré sa orientujú na skúmanie rôznych javov najmä v pôsobiskách svojich autorov. Kmeť zdôrazňuje, že práce regionálno-historického charakteru tvoria jadro historiografickej produkcie dolnozemských historikov v 19. storočí. Vybrané práce „reprezentujú názorové a metodologické spektrum slovenskej historiografie na Dolnej zemi“ (s. 133).

Autor sa vo štvrtej kapitole nevyhol ani bližšiemu skúmaniu iných ako monografických žánrov. Zaraďuje sem kronikársku tvorbu „predovšetkým z pera kňazov a zriedkavejšie z pera vzdelanejších roľníkov“ (s. 170) a publicistické práce, ktoré sa venujú veľkému množstvu tém. Kmeť dodáva, že bez týchto dvoch žánrov by historické „puzzle“ nebolo úplné.

V ďalšom texte prevažuje cirkevnohistorická problematika, pričom je akcentovaná úloha evanjelickej cirkvi vo vnímaní etnickej identity dolnozemských Slovákov. Rímsko-katolíckej cirkvi je venovaný minimálny priestor. V geopolitickom priestore Dolnej zeme je však mnoho lokalít s výskytom rímsko-katolíckej konfesie,

ktoré by iste ponúkli aspoň parciálny výskumný priestor aj historikom. No ako konštatuje autor, vo všeobecnosti „badať nezaujímam osobností z radov katolíckej inteligencie o historické témy“ (s. 188).

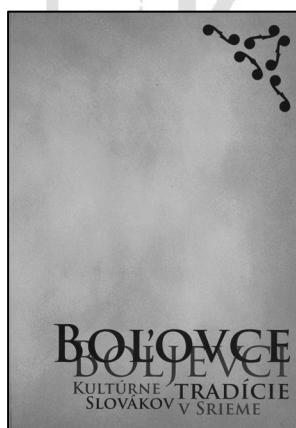
V záverečnej časti diela sa Kmet' venuje zaujímavej téme aj pre etnológov a kulturológov – prejavom lokálnej, regionálnej a nadregionálnej dolnozemskej identity, prejavom etnicity a etnickej identity. Pre súčasný etnologicko-kulturológický výskum etnickej problematiky je dôležitosť kapitoly v sumarizácii postojov a prejavov dolnozemskej autorov.

Recenzovaná publikácia predstavuje ucelený súbor hodnotných materiálov, ktoré reflektujú súčasné potreby a trendy bádania o etnickej problematike. Pre čitateľa by bolo možno ešte zaujímavejšie, ak by skúmaný časový horizont komplexne obsiahol obdobie od počiatkov kolonizácie Dolnej zeme až po obdobie 2. svetovej vojny. Tým by dielo získalo punc kompletnosti spracovania, no to je zrejme jeden z námetov do ďalšej tvorivej práce Miroslava Kmet'a.

Boris Michalík

Recenzia

**ČUKAN, J. (ed.): Boľovce.
Kultúrne tradície Slovákov v Srieme.
Báčsky Petrovec, Nitra 2011.**

„História pre národ živý je tým, čím svedomie pre človeka. Človek bez svedomia je koža biedna, daromná; národ bez vedomostí o sebe a predkoch svojich je hromádka koží otrockých.“

Takto na začiatku novodobých dejín, otec moderného slovenského národa Ľudovít Štúr stanovil miesto histórie v dejinách národného kolektívu – a to nielen slovenského: veď jeho prednášky boli miestom stretávania

sa slovenských romantických študentov s bratskými srbskými študentmi, z ktorých mnohí sa stali predákmi srbského národného obrozenia – spomeňme len niektorých: Branko Radičević, Petar II. Petrović Njegoš, Svetozar Miletić atď. Uvedomujeme si aj dnes význam týchto Štúrových slov, alebo ich považujeme za prežitok, ktorý iba pred 150 rokmi hýbal slovenským a slovanským národným obrozením?

Pri pozornejšej úvahe zistíme, že história nie je iba ozdoba, výstavná skriňa, vitrína so starožitnosťami. História nie sú len archívy, viacstoročné zaprášené predmety v súkromných zbierkach a múzeách, ani zarámované buly a diplomy nad krbom. História je v prvom rade vedomie, znalosť, poznanie. História je pamäť – a tým aj aktívny princíp, je bytie, určené dimenziou času.

V takejto rovnici si položíme otázku: myslíme si, že máme dostatok informácií, že máme vedomie, že máme

znalosti, že poznáme dostatočne našu históriu? Alebo vlastne – čo vieme o nej? Čo vieme o histórii svojej rodiny, „predkoch svojich“ – ako hovorí Štúr, o dejinách svojho rodu, svojej dediny, ale aj o histórii Sriemu, Srbska, slovenského národa?

A prečo vlastne je tak dôležité poznať dejiny? Štúr nám ponúka odpoveď, ktorá ani dnes nestratila nič na svojej aktuálnosti: poznanie dejín, znalosť o tom odkiaľ pochádzame a prichádzame, je nevyhnutným predpokladom, aby sme vedeli kto sme – a len keď vieme kto sme, máme predpoklad stanoviť si kam smerujeme. História je predpokladom osvojenia si súčasnosti a podmienkou určenia budúcnosti: alebo povedané inak: bez histórie súčasnosť je nemá a budúcnosť slepá. „Národ bez vedomostí o sebe a predkoch svojich je hromádka koží otrockých“ – vyzdvihuje varovný prst Štúr.

Stojíme na medzníku dvoch období v dejinách Boľovci a Boľovčanov: obdobím kedy dejiny, súčasnosť a perspektívy tohto kolektívu boli zahalené do tmy nepoznania a obdobím, kedy sa do toho tak životne dôležitého „bolo, je a bude“ vnáša svetlo poznania. Prítomná monografia Boľovce z pera autorského kolektívu vedeckých pracovníkov Univerzity Konštantína Filozofa z Nitra na čele s Prof. PhDr. Jaroslavom Čukanom, CSc. je tým medzníkom, ktorý delí tieto dve epochy. Dovoľte, aby som hneď teraz povedal: sláva a vďaka Vám, nitrianski vedci za tento historický počin! Sláva a vďaka za priam mýtické gesto vymanenia tejto dediny a tohto kolektívu zo sféry okrajového záujmu vedeckých analýz, hraničiacej niekedy až s ignoranciou. K výsledkom vedeckého bádania tohto univerzitného tímu bola pripojená aj prehľadová syntéza o miestnom evanjelickom a.v. cirkevnom zbore z pera pána farára Jána Vinkoviča.

Boľovce trpeli osudom absentujúcej výnimočnosti: nijaký Ján Kvačala sa tu nenarodil, ani nijaký Ján Čajak v Boľovciach nezomrel, v Boľovciach nie je každý druhý Slovak inšitný maliar; alebo parodujúci básnika: nikto z Boľovci na nebesá nevystúpil, stáročia sa tu žilo obyčajne, no veľké deje prechádzali aj tadiaľto.

Prítomná monografia nám predstavuje práve tento obyčajný život – no bez obyčajného života neexistujú ani veľké deje, ani veľká história. Takmer každá generácia Boľovčanov vyprevádzala svojich najmilších do veľkých, svätých, či posvätných vojen, snáď každá generácia Boľovčanov zastávala si na obranu svojho, každá generácia Boľovčanov na spálenisku skazy snívala sen o novom živote. Prítomná monografia je svedectvom o heroizme obyčajných ľudí. Je takým slovenským dolnozemskej variantom epeje Vojna a mier – kde takmer každý je súčasťou ohromnej mozaiky – svedčiacej o kontinuite, práci, tvorbe a čine. Epejou, v ktorej niet hlavného hrdinu, lebo hrdina je každý, lebo každý prispel k stavbe a posväteniu tohto duchovného chrámu zotrvania, histórie a bytia.

Monografia Boľovce nám predstavuje tento život z početných zorných uhlov: vedúci autorského tímu Prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc. píše na tému medzilokálne kontakty a iné faktory formovania spôsobu života; PhDr. Boris Michalík, PhD. sa zameriava na kontakty so Slovenskom a spolkovú činnosť; Mgr. Ján Vinkovič prezentuje dejiny evanjelického a.v. cirkevného zboru v

Boľovciach; Doc. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD. vo svojom príspevku analyzuje vedomie príslušnosti, kolektívnu pamäť a etnografické črty; Doc. PhDr. Ivana Šusteková, PhD. rozoberá zamestnanie obyvateľstva, aj fenomény stravy a stravovania; analýza PhDr. Michala Kurpaša, PhD. sleduje doterajšie boľovské tradície v kontexte cestovného ruchu a perspektívy ich možného vývinu, kým príspevok Mgr. Petra Michaloviča je orientovaný na rozbor boľovských ľudových piesní, ktoré zozbieral Ing. Marán Járek a sú v publikácii prítomné prostredníctvom spevníka.

V takomto širokom horizonte nazerania na problematiku dejín a súčasnosti Boľovciac prítomná monografia je vzácnou syntézou historického, antropologického, etnografického, sociokultúrologického, náboženského, aj širšieho duchovného bytia boľovských Slovákov. Predmetná monografia je vzácna nielen ako dokumentárny materiál, ktorý po náležitom terénnom výskume prešiel deskriptívnou a interpretačnou vedeckou syntézou, ale aj ako heuristický prelomový bod ďalších výskumov, ktorý zásadne mení pohľad na viaceré aspekty dejín dolnozemskej Slovákov. Príklad jeden za všetky: prof. Čukanovi sa podarilo objaviť historicky pevný dôkazový materiál o prítomnosti Slovákov v Boľovciach už na konci 18. storočia, čo nemení a neposúva iba reflexiu historického vývinu a slovenského osídľovania tejto dediny, ale núti k novému dejinnému výskumu celého osídľovania Dolnej zeme. Inak povedané: ak PhDr. Ján Sirácky, CSc. situoval slovenské osídlenie Boľovciac do polovice 19. storočia a od neho sa to následne usilovne a nekriticky preberalo a odpisovalo do celého radu historických syntéz, prítomná monografia nedáva iba Boľovčanom starobylejší punc, ale vytvára priestor nutnosti nového, ďalšieho historického skúmania slovenských migrácií v 18. a 19. storočí.

Po monografiách o Erdevíku a Pivnici, aj ďalších slovenských dedín v Rumunsku a Maďarsku tento tvorivý vedecký tím prichádza v boľovskej monografii aj s niektorými inováciami, na ktoré sme si ešte nezvykli. To, že je monografia opatrená viac ako 100 fotografiami, je norma, akú viac-menej poznáme, no súčasťou projektu a prezentácie výskumov je aj dokumentárny film o samotnej práci na výskume, ktorý natočil dokumentarista Juraj Vojtek, študent UKF v Nitre. Ďalším prínosom je aj zmapovanie, auditívne a notové zaznamenanie viac ako 350 slovenských ľudových piesní z Boľovciac. Z tohto korpusu Ing. Járek vybral a do monografie zaradil 100 z nich, ktoré predstavujú dostatočne reprezentatívnu vzorku o hudobnej kultúre Boľovčanov. Ako zaujímavú inováciu v tomto smere vnímam skutočnosť, že uvedený zberateľ časť z tohto materiálu spracoval a v úprave pre ľudový orchester nahral s ľudovou hudbou Ponitran z Nitry. Takto sa boľovské slovenské ľudové piesne dostávajú aj do širšieho kontextu komparácie slovenskej ľudovej kultúry a sú významným prínosom pre ďalšie muzikologické, literárne, folkloristické aj širšie estetické výskumy.

Monografiu Boľovce čaká evidentne osud všetkých iných monografií: pre súčasnú generáciu je svedectvom nášho aktuálneho prebývania na tomto svete. No zrejme s oveľa väčšou fascináciou budú k nej pristupovať

tí, ktorí prídu po nás, ktorí budú v nej prstom ukazovať svojich fúzatých dedkov a usmievať červenolice prababky. Bude to zápis o nás, o našom živote, obyčajnom i heroickom, o našej vojne i mieri – a tak ako vždy, sa naši potomkovia budú pýtať či je to zápis do piesku alebo zápis do mramoru. Či to skutočne tak bolo, alebo sme si niečo aj vymysleli. Či je všetko napísané v písmenách, alebo je niečo aj za literami, medzi riadkami – ale to je už osud všetkých kníh a každých dejín. V tom je, zdá sa, aj poslanie a zmysel histórie.

Starogrécka múza histórie Kleió sa zobrazuje s poloortvoreným pergamenom v ruke a vavrínmi vo vlasoch. Kleió nám neponúka otvorený list – ona nás nabáda k štúdiu, hľadať a nachádzať, pátrať po tom, čo je vo zvinutej trubici pergamenu. V najznámejšej starogréckej veštiarni v Delfách sa vyzýval boh Apolón spolu s múzami, ktoré ho sprevádzali. Na vstupe do oracula bol nápis *Nosce te ipsum!* – Spoznaj seba samého. Už antický človek v mýtických časoch vedel, že jedným z najzákladnejších imperatívov nášho pobytu na zemi je spoznať sám seba a k tomuto poznaniu neodmysliteľne patrí to poznanie, ku ktorému nás nabáda múza Kleió – poznanie svojej minulosti, poznanie svojich predkov.

Ak som na začiatku svojho textu povedal, že „história je pamäť“ – a tým aj aktívny princíp, je bytie, určené dimenziou času – rozvinutím tejto myšlienky sa dopracujeme k poznaniu opaku: ignorovanie histórie je zabúdanie – a tým pádom aj pasívny princíp – ignorovanie histórie je nebytie – a nebytie je viac ako smrť. Nebytie je negáciou bytia, v ktorej smrť je len kolaterálnou škodou.

Prítomnou monografiou sa Boľovčania zachránili pred nebytím i pred smrťou. Čokoľvek sa stane, napísané zostáva – scripta manent. A v tejto knihe je zárodok viery, že život Boľovčanov nebol márný, že všetko to čo robili sa stalo súčasťou histórie. To, čo si história zapamätá, ani smrť nepochová.

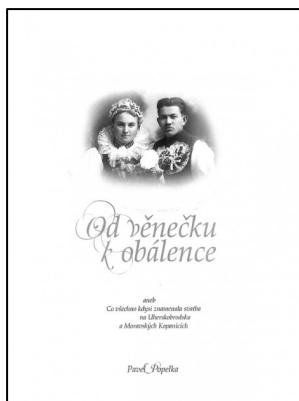
Michal Babiak

Pozn. red.: Prítomná recenzia bola prečítaná na premiére monografie Boľovce. Kultúrne tradície Slovákov v Srieime, ktorá sa uskutočnila v srbských Boľovciach 17. septembra 2011.

Recenzia

POPELKA, P.: Od věnečku k obálence, aneb Co všechno kdysi znamenala svadba na Uherskobrodsku a Moravských Kopicích. Uherský Brod 2011.

Svadba je štruktúrou obyčajov jedným z najpozoruhodnejších fenoménov ľudovej kultúry, v ktorom sa dodnes hojne prelínajú tradičné zvyky s najnovšou realitou. Samotná svadba je zložitým mnohovýstrovým javom, skladajúcim sa z obradov, obyčajov, a spoločenských interakcií, ktoré spolu plnia úlohu jednotného obradu, divadla, zábavy a slávnosti, pričom sú bohato využívané rôzne folklórne žánre ako hudba, tanec, divadlo, pieseň, poézia, próza, svadobné rekvizity,

svadobný odev, magické praktiky a v menšej miere i obyčaje, ktoré mali vzťah k iným rodovým alebo výročným zvykom.

Nie je preto prekvapením, že tak kultúrne bohatý jav patril od začiatkov národopisného zberu a jeho štúdia k najčastejším predmetom záujmu mnohých bádateľov a dodnes záujem oň nepoľavil. Dlhodobý záujem etnografov a folkloristov

o svadbu pochopiteľne neznamená, že výskum ľudovej svadby je ukončený. V Čechách i na Slovensku chýbajú syntetizujúce monografie v mnohých regiónoch, ako i celková syntéza tejto zložitej a mnohovýstavnej problematiky.

Vítam preto monografiu Pavla Popelku, ktorý sa pokúsil zozbierať, spracovať aj analyzovať materiály a informácie o svadbe v regióne, z ktorého pochádza, ktorý dobre pozná a má ho takpovediac úplne odborne zmapovaný. Popelka venoval problematike svadby na Uherskobrodsku a Moravských kopaniciach pomerne dlhý čas a intenzívny záujem počas celého svojho aktívneho vedeckého pôsobenia od diplomovej a rigorózneho práce až po dizertačnú, ktorú obhájil v roku 1997 v Ústave etnológie SAV v Bratislave. Okrem týchto postupových prác mapoval svadbu priebežne zo všetkých stránok, cez obrady, folklórne žánre, až po kulináriu, donedávna tabuizované témy ako erotika či lascivita v obradoch a folklórnych prejavoch počas svadobného obdobia. V ostatných rokoch ako fanúšik a zástupca vizuálnej antropológie začal zaznamenávať svadbu cez fotoaparát a videokameru, čím sa snažil zachytiť aktuálny stav svadiieb.

Snahou autora bolo podľa popisu obradovej stránky svadby a jej časového priebehu analyzovať i ekonomickú a sociálne normatívnu podmienenosť uzatvárania manželstva, i rôzne sociálno-kultúrne aspekty vo vzťahu k svadbe, ako sú: miesto svadby v živote dediny, svadobní funkcionári, svadobný odev, piesňový repertoár, morálka, erotika, susedské i príbuzenské spoločenstvo a mnohé iné.

Kto pozná Pavla Popelku, etnografa, folkloristu, sociológa, vie, že má neobyčajnú schopnosť vyťažiť z každej príležitosti maximum a ako o ňom hovoria viacerí kolegovia – z jednoduchého bežnej situácie dokáže urobiť folklórny festival. Taká je i jeho kniha- pestrá mozaika odborných textov, fotografického materiálu, i dobových záznamov, výpisov z matrik, dokladov o priebehu svadiieb v regióne. Odborná a populárno - vedecká zároveň. Svojím záberom je práca viac ako len etnografickou štúdiou. Presahuje i do problematiky sociologickej, opiera sa o štatistické údaje sobášnych matrik, čo umožnilo analyzovať napríklad majetkovú závislosť vo výbere partnerov, vplyv prostredia na výber partnerov, sezónnosť konania svadiieb, vekovú štruktúru ženichov a neviest v priebehu takmer 250 rokov.

Materiál pochádza z dvoch výrazných národopisných regiónov : Uherskobrodsko a Moravské kopanice, v ktorých autor zmapoval a preskúmal danú problematiku v 58 lokalitách.

Predložený opis svadby a vecí s ňou súvisiacich popisuje stav od 70. rokov 19. storočia do 70. rokov 20. storočia, pričom množstvo fenoménov sa predkladá i zo 17. a 18. storočia aj z konca 20. storočia, s presahom do súčasnosti.

Štruktúra knihy je rozdelená na 12 hlavných kapitol, k tomu úvodná a záverečná kapitola. Okrem hlavného textu kapitoly dopĺňajú externé odkazy, textové ukážky z dobových materiálov, ako sú svadobné zmluvy, vinše, svadobné reči, citácie respondentov alebo napríklad popis svadobných darov či svadobnej hostiny, výbavy neviest v jednotlivých lokalitách. Nosnými kapitolami sú: Ekonomické, rodinné, vekové a sezónne okolnosti uzatvárania manželstva; Prostredie a spoločnosť vo vzťahu ku svadbe; Mravné normy vo vzťahu k panenstvu, svadbe a manželstvu; Mágia, veštenie a povery; Erotika a lascivita vo svadobnom veselí; Svadobní funkcionári; Svadobný koláč; Svadobný odev (podľa krojových okresov); Svadobné piesne; Svadobné reči a vinše; Svadba vo svojom časovom a obyčajovom priebehu.

Osobne ma najviac zaujali podkapitoly ako Svadobné stolovanie – na príklade jedálnečky z polovice 20. storočia z 11 lokalít, kapitola o svadobnom koláči i materiály a výpovede o postavení mladých neviest a žien v rodine a lokálnom spoločenstve.

Súčasťou knihy je bohatá obrazová časť, ktorá veľmi vhodne dopĺňa textovú. Tvorí ju množstvo dobových fotografií, pochádzajúcich zo zberov v obciach, archívov múzeí i aktuálnych fotiek autora z terénu. Súčasťou monografie je i rozsiahly zoznam použitej literatúry a prameňov a podrobný slovník nárečových výrazov súvisiacich s témou.

Monografiu obohacujú dve DVD, na ktorých sa nachádzajú tri filmové záznamy scénických rekonštrukcií svadiieb realizovaných v roku 2008 v rámci festivalu múzejných nocí. Ide o rekonštrukciu svadby zo Strání, Vlčnova a spoločnú svadbu z Újezda u Luhačovic a Těšova. Ich prostredníctvom sa svadobné zvyky, piesne, tance, reči a vinše, kroje prekladajú v živých obrazoch, ako mohli kedysi prebiehať vo svojej postupnosti v konkrétnych lokalitách a nezastupiteľným spôsobom tak rozširujú predstavu o tradičných svadbách.

Záverom možno skonštatovať, že monografia Pavla Popelku je veľmi vydarenou syntézou svadby a vecí s ňou súvisiacich, vhodnou pre široký okruh čitateľov, nielen pre odbornú, ale i laickú verejnosť. Na Slovensku monografiu o svadbe (ak nepočítame známu Komorovského monografiu Tradičná svadba u Slovanov) nemáme, chýbajú regionálne i syntézne práce. Zostáva nám preto len dúfať a nádejať sa, že sa i my čoskoro dočkáme monografie o svadbe, ktorá nám tu tak veľmi chýba.

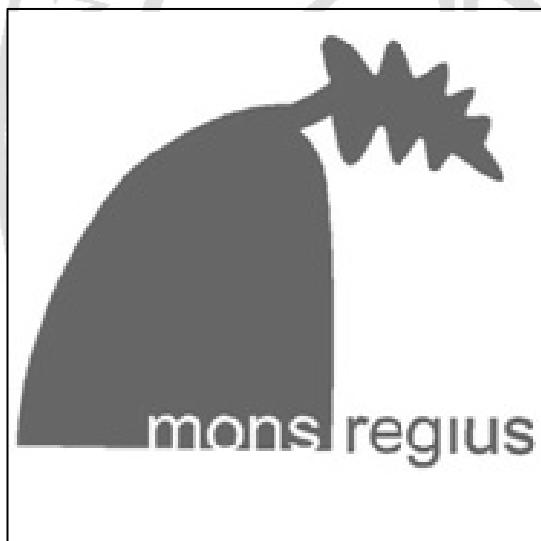
Katarína Nováková

ŠUMENIE a OZ Mons Regius

Jana Ambrózová

V jeseni roku 2011 sa vďaka občianskemu združeniu *Zaostri* uskutočnil v Bratislave a v Košiciach ďalší ročník podujatia Fotomaratón (*Photomathon*)¹, ktoré má na Slovensku relatívne krátku tradíciu. V širšom európskom kontexte je však do verejného spoločenského života viacerých veľkomiest (napr. Berlín, Viedeň, Záhreb, Kodaň, Budapešť) už niekoľko rokov pevne zapísané. Ide o súťaž vo fotografovaní určenú širokej verejnosti. Špecifickosť jej pravidiel je v tom, že súťažiaci majú na fotografovanie limitované podmienky: pri osobnej registrácii v úvode podujatia dostanú zoznam tém (napr. 24) a nasledujúcich 12 hodín na to, aby na každú tému (v poradí, v akom sú uvedené) odfotili v ľubovoľnom priestore mesta presne 1 fotografiu. Fotograf má pre každú tému k dispozícii len jeden pokus, výber objektu snímania však ostáva výlučne na ňom. Odborná porota z radov profesionálnych fotografov hodnotí jednotlivé fotosety v zmysle vystihnutia zadaných tém, vynaliezavosti a kreativity, aj kvality technického prevedenia jednotlivých záberov.

Logo OZ Mons Regius

Zdroj: Richard Boháč.

Atraktivita a nápaditosť podujatia, predovšetkým však záujem a pozitívne osobné vzťahy medzi členmi bratislavského OZ *Zaostri*, podpredsedom *Združenia inteligencie Rusínov Slovenska* a členkami vtedy ešte neexistujúceho OZ *Mons Regius* (ďalej len OZ MR, bolo založené následne v tom istom roku), viedli k usporiadaniu podobného podujatia, avšak v rurálnom prostredí – v obci Šumiac (okr. Brezno). Východiskovou ideou prvého takéhoto projektu (*Mojimi očami*, máj 2010) bolo zachytiť prostredníctvom fotoaparátu rôzne aspekty každodenného života obyvateľov obce s rusínskymi kultúro-historickými väzbami. Sprievodnými podujatiami – workshopmi, premietaním filmu, vernisážou a scénickým programom –

nadobudlo podujatie významnejšie rozmery a zvýšil sa potenciál prilákať iných ako domácich návštevníkov.

Dňa 26. a 27. 8. 2011 sa už výlučne pod záštitou OZ MR zo Šumiaca konal v poradí tretí ročník Šumiackeho fotomaratónu – *šUMENIE na Šumiaci*. Ústrednou osou dramaturgickej štruktúry bol 24-hodinový fotomaratón *FOTO-ŠUMIAC-24* s možnosťou zhotovenia 13 súťažných záberov. Významným rozšírením bola detská verzia fotomaratónu pre účastníkov do 15 rokov, vďaka čomu istú pozíciu v rámci podujatia získali aj žiaci miestnej základnej školy. Tí sa zapojili aj do realizácie podujatia prezentovaním a predajom vlastnoručne vyrobených dekoratívnych predmetov. Celkový počet účastníkov bol 27. Umelecký a odborný-edukačný charakter podujatia garantovalo premietanie filmov a následná diskusia s ich autormi. Režisérom prvého filmu *Tam, kde sa slnko neponáhľa*, bol člen odbornej poroty *šUMENIA*, Matej Bobrík. Druhou snímkou bol filmársky počín významného súčasného horolezca Doda Kopolda. Spontánna diskusia po jeho odznení bola doplnená prezentáciou záberov z jeho expedícií.

Fotografické umenie a súčasné výtvarné umenie doplnilo niekoľko tematicky výrazne odlišných výstav, umiestnených v rôznych spoločenských priestoroch obce. V niekoľkých triedach základnej školy vystavoval humenský fotograf Bohuš Tabák fotografie zlučujúce poetiku básní Maroša Andrejčíka a vizuálne obrazy urbánneho prostredia; Peter Hollý z Bratislavy prezentoval portrétné zábery dedinského človeka; Marek Suvák z Humenného sa pri fotografovaní zamerával na sakrálnu stavbu – drevené kostolíky na východnom Slovensku, zapísané v Zozname svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Na Horehroní dobre známy brezniansky fotograf Peter Berčík priniesol na podujatie staršie aj aktuálne zábery nafotené práve v Šumiaci. OZ MR zaradilo do podujatia aj vlastné výstavy: fotografie z predošlých fotomaratónov a reštaurované, dobové fotografie Šumiaca a jeho obyvateľov, pochádzajúce z rôznych rodinných zbierok. Objekty výtvarného umenia boli vystavené v miestnom pohostinstve. Ich autormi boli študenti banskobystrickej Akadémie umení – Dominika Margetová a Richard Boháč.

Atraktivita podujatia tohto typu je v kontexte súčasného spoločenského diania nesporná. V čase, kedy zachytávanie obrazov rozličných situácií každodenného života (nielen sviatočných, alebo inak významných) prostredníctvom fotoaparátu sa pomaly stáva rutinou a kúpa fotografickej techniky dostupnejšou, oslovuje fotomaratón svojou koncepciou neobyčajne široký okruh potenciálnych účastníkov, predovšetkým z radov amatérov. Zaujímavosť a kultúrno-spoločenský význam podujatia v Šumiaci sa výrazne zvyšuje z niekoľkých dôvodov:

1. Lokácia vo vidieckom prostredí, ktorá sa priamo odráža nielen v odlišnosti objektu a umeleckého obsahu jednotlivých súťažných záberov, ale aj v ich dokumentačnej hodnote. Väčšina fotografií vizuálne konzervuje dôležité „momenty každodennosti“, ktoré postupom času nadobudnú význam nielen ako poetické memento minulosti, ale aj ako pramenný materiál v prípade etnologického, či historického rekonštruovania

¹ <http://www.fotomaron.sk/ine-fotomarony/>

kultúrnych špecifik života obce. Fotografie z fotomaratónu (produktom všetkých ročníkov je už vyše 800 záberov) môžu pri konštruktívnom využití zohrať svoju úlohu pri propagácii obce, sekundárne pri formovaní a upevňovaní lokálneho povedomia a pocitu súdržnosti miestneho spoločenstva.

2. Pomerne mladý vek členiek OZ MR, ktorý zvyšuje perspektívu ďalšieho pokračovania fotomaratónu. Sú nimi sestry a kamarátky dvoch šumiackych rodín, z ktorých najstaršia má 24 a najmladšia 16 rokov: Denisa, Dominika a Dajana Margetové, ich sesternica Slávka Margetová a sestry Erika a Patrícia Bošellové.

Najúspešnejšia fotografia posledného fotomaratónu

Zdroj: Vladimír Šifra.

3. Významné rozšírenie organizačného tímu fotomaratónu počas každého ročníka najmä o dva typy spolupracovníkov. Prvá skupina sa do prípravy zaangažovala vďaka partnerským, priateľským či pracovným väzbám s členkami OZ MR. Ide predovšetkým o fotografov, výtvarníkov, hudobníkov či iných umelcov, prispievajúcich do programovej štruktúry svojimi vlastnými projektmi a participujúcich aj na tvorbe viacerých nedielných súčastí fotomaratónu.² Z hľadiska rozvoja lokálnej kultúry je dôležitá druhá skupina realizačného tímu podujatia. Tvorí ju miestni obyvatelia. Ide o rodičov a blízkych príbuzných členiek OZ MR,

² Profesionálny fotograf David Trčka nebol len členom poroty, na druhom ročníku predstavil svoj projekt *Homonymus*, s ktorým putuje po mestách Slovenska aj mimo neho (pre ďalšie informácie viď: www.homonymus.blogspot.com). Fotograf David Sládek je agilným spoluorganizátorom podujatia, tvorcom propagačných materiálov a alternatívnej webovej stránky obce Šumiac, ktorá priamo reflektuje idey a ciele aktivít OZ MR (www.sumiac.net). Richard Boháč je tvorcom loga OZ a propagačných materiálov fotomaratónu. Mnohí umelci, ktorí vystúpili počas scénickej časti podujatia sú tak isto v blízkom vzťahu s OZ MR (LH Muzička, worldmusic kapela Banda, speváčka skupina Trnki z Banskej Bystrice, Duo Antico Moderno z toho istého mesta a pod.).

členov ďalších spriatených rodín, zástupcov miestnej Základnej školy a obecného farára. Pôvodne minimálna podpora obecného zastupiteľstva sa pravdepodobne zintenzívni pri organizácii nasledujúceho ročníka.

4. Celková ideológia OZ MR a ideová koncepcia podujatia z hľadiska manažmentu kultúry a turizmu. V kontexte lokálnej kultúry predstavuje šumiacký fotomarátón inovatívny a ozvlášťujúci prvok. Podujatie je kreatívne a cieľavedome čerpá z kultúrnej tradície. Členovia miestnej folklórnej skupiny sú neoddeliteľnou súčasťou scénického programu každého ročníka, výroba a predaj krojových súčiastok dopĺňa sprievodné podujatia fotomaratónu. Každý ročník festivalu je zavŕšený folklórnou zábavou za účasti väčšiny obyvateľov obce.

Súťažné témy sú inšpirované textami šumiackych ľudových piesní, propagačné materiály OZ MR dekorujú napríklad slová miestneho nárečového slovníka, logo a názov občianskeho združenia sú inšpirované textom jednej z najpopulárnejších miestnych ľudových piesní – *Na Kráľovej holi*.

Na pozvanie OZ MR navštívila posledný fotomarátón významná česká fotografka Markéta Luskáčová, ktorá v časoch bývalého Československa nafotila v Šumiaci významnú časť svojich prác. Jej vystúpenie a prejav na pódiu miestneho amfiteátra vzbudil u divákov pozitívny ohlas. Podobné reakcie vyvolalo večerné premietanie študentského filmu režiséra Mateja Bobříka *Tam, kde sa slnko neponáhľa*, ktorý natočil

v roku 2007 práve v Šumiaci. Film predstavoval poeticko-dokumentárnu snímku, v tichosti zachytávajúcu viacerých Šumiacanov vo všedných chvíľach každodenného života.

5. Trvalá udržateľnosť – je výsledkom rôznorodej činnosti členiek OZ MR, ktorá sa neobmedzuje výlučne na organizáciu fotomaratónu. Produktom výskumnej a archivačnej práce je vyše 330 digitalizovaných čiernobielych fotografií zachytávajúcich obyvateľov a reálie obce Šumiac. Sú publikované a verejne dostupné na sociálnej sieti Facebook. Pod prezývkou *horarenka* vystupuje jedna z členiek OZ MR na portáli YouTube a zameriava sa na zverejňovanie videosekvencií filmov (dokumentárnych aj umeleckých), v ktorých sa objavuje miestna folklórna skupina (napr. *Nevesta hól'*, dokumentárne snímky Karola Plicku). Spolu s vlastnoručne zhotovenými videozáznamami obsahuje jej konto 30 jednotiek. Na internetovej sieti zriadili členky OZ webovú stránku obce, v sociálnej sieti Facebook sa skupiny *Mons Regius* a *Folklórny súbor Šumiacan* sústavne aktualizujú.³

³ Pre ďalšie informácie viď: www.facebook.com, <http://www.youtube.com/user/horarenka>.

Najúspešnejšia fotografia úvodného fotomaratónu*Zdroj: Richard Lamer.*

Šumiacky fotomaratón pod organizačným vedením OZ MR sa stal propagačným nástrojom obce Šumiac, ktorý ju zviditeľňuje a aktívne prispieva k pozitívnej diverzifikácii kultúrnych aktivít regiónu. Festival rozvíja spoločenský život v obci a zapája do svojho diania všetky vekové i iné skupiny obyvateľov s výnimkou miestnych Rómov. OZ MR má jasnú koncepciu a ciele, konštruktívne využíva možnosti internetovej siete. Pracovný tím sa pri organizácii akcie neobmedzuje výlučne na kultúrno-spoločenské priestory obce (spoločenská sála v budove obecného úradu), ale preniká do miest všedného spoločenského diania (pohostinstvá, kostol, verejné priestranstvá, miestna škola). Šumiacky fotomaratón tak predstavuje zaujímavý príklad kreatívnej a zmysluplnej činnosti skupiny mladých ľudí so silným lokálnym a historickým povedomím, ktorá dokáže s výrazne limitovanými finančnými prostriedkami efektívne propagovať obec a na istý čas zjednotiť úsilie a aktivity miestnych obyvateľov. Vytvárajú sa tým vhodné podmienky pre upevňovanie kolektívnej lokálnej aj kultúrnej identity.

(autorka je pracovníčkou Katedry etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre)

Cyklus cestovateľských večerov**Michala Dubská**

V akademickom roku 2011/2012 pripravila Katedra manažmentu kultúry a turizmu Cyklus cestovateľských večerov. V zimnom semestri bola najskôr realizovaná prednáška doktoranda PhDr. Mariána Žabenského na

tému Kuba – ostrov slobody?, nasledovala prezentácia poľského cestovateľa Tomasza Olszewského na tému Izrael ako ho nepoznáte. Početné auditórium zaujala spoločná prednáška doktorandov PhDr. M. Žabenského a Mgr. Tomáša Kučírka o minulosti a súčasnosti Sýrie, aj prezentácia skúsených cestovateľov Pavla Škutu a absolventky žurnalistiky na UKF v Nitre Daniely Belicovej Gruzínsko – krajina obrazov. Svoje skúsenosti z pobytu v Andalúzii v rámci programu Erasmus predstavila študentka Petra Kováčová. Pripravujú sa prednášky o Bali, Indii, Kréte či strednej Ázii.

Prednášajúcimi sú vždy cestovatelia, ktorí v destináciách strávili niekoľko týždňov či mesiacov, boli v kontakte s miestnym obyvateľstvom a poznajú kultúru krajiny z iného pohľadu ako bežní turisti.

Momentka z cestovateľského večera*Zdroj: Michala Dubská (2011).*

Cieľom cestovateľských večerov je prostredníctvom neformálnej prezentácie, diskusie a živého dialógu poukázať na špecifické kultúrne aspekty jednotlivých krajín, ich spôsob života, tradície, rozdielne hodnoty a spoločenské systémy, ktoré poskytujú zaujímavý priestor pre konfrontáciu - my a tí druhí. Záujem o aktívnu prezentáciu a účasť na prednáškach prejavili nielen študenti, ale aj široká verejnosť. Veríme, že cyklus sa postupne stane obľúbenou a dlhodobou tradíciou na pôde Katedry manažmentu kultúry a turizmu a bude motivovať ľudí k cestovaniu do ne/tradičných destinácií, k získavaniu nových informácií a skúseností.

(autorka je interná doktorandka na KMKaT FF UKF v Nitre)

Predvianočná exkurzia do Martina

Michala Dubská

V nedeľu 11. decembra 2011 sa konala jednodňová exkurzia do Martina, určená najmä externým študentom Katedry manažmentu kultúry a turizmu. Zúčastnilo sa jej približne 120 študentov. Najskôr navštívili Slovenské národné múzeum – Múzeum slovenskej dediny v Martine – Jahodníckych hájoch. Múzeum v prírode prezentuje ľudové staviteľstvo, bývanie a život tradičných dedinských spoločenstiev na Slovensku v priebehu 19. a začiatkom 20. storočia. V múzeu sme mali možnosť pod odborným vedením sprievodcov nahliadnuť do rímsko-katolíckeho kostola z Rudna, roľníckych domov a usadlostí aj remeselníckych dielní.

Súčasťou prehliadky boli ukážky programu Vianoce na dedine, ktorý je venovaný obyčajovým tradíciám predvianočného obdobia a patrí medzi najobľúbenejšie programové podujatia MSD. Študentom a ďalším návštevníkom sa predstavil detský folklórny súbor Kelčovan z Čadce s prezentáciou predvianočných a vianočných zvykov.

V popoludňajších hodinách účastníci exkurzie navštívili SNM - Etnografické múzeum, ktoré je najstarším pracoviskom SNM so zameraním na komplexnú dokumentáciu spôsobu života a kultúry ľudu na Slovensku od najstarších čias po súčasnosť. V rámci prehliadky lektori priblížili študentom expozície hovoriace o vzťahu človeka a pôdy, odevu a materiálu aj zaujímavú fotografickú výstavu dokumentujúcu súčasnú slovenskú spoločnosť pod názvom Jedno miesto – veľa svetov. Študenti si prostredníctvom exkurzie overili a rozšírili svoje vedomosti o kultúrnych regiónoch Slovenska, etnokultúrnych tradíciách aj geografii Slovenska.

Kresťanská študentská vedecká konferencia v Karpatskej kotline

Marián Žabenský – Tomáš Kučírek

V dňoch 17. a 18. novembra 2011 sa na Vysokej škole teologickej Ferenc Gála v Segedíne konala študentská-vedecká konferencia. Organizovaná bola pre študentov a vedeckých pracovníkov cirkevných aj iných univerzít z Maďarska, Slovenska, Ukrajiny, Srbska, Chorvátska, Slovinska a Rakúska. Hlavným motívom podujatia bolo prehĺbenie jednoty vedomia a viery ako jednej z dôležitých funkcií univerzít. V poradí tretí ročník konferencie sa konal pod záštitou Lászla Kiss-Rigóa, Segedínsko-čanádskeho diecézneho biskupa, Pála Schmitta, maďarského prezidenta a Lászla Tőkésa, biskupa a poslanca Európskeho parlamentu za Rumunsko.

Rokovanie sa uskutočnilo vo viacerých sekciách – teologickej, historických vied a etnografie, pedagogiky, andragogiky a psychológie, sociálnych vied, jazykovej a literárnovednej a v sekcii komunikácie a mediálnych vied.

Konferencie sa mohli v súťažnej časti zúčastniť primárne študenti prvého a druhého stupňa vysokoškolskeho štúdia s prácami, ktoré boli výstupom ich výskumu realizovaného počas štúdia. Komisia v prvom kole hodnotila písomné práce, ktoré boli podmienkou registrácie. Všetky práce študentov Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre prešli do druhého kola hodnotenia a účastníci boli prizvaní k prezentácii do Segedína. Študenti Katedry manažmentu kultúry a turizmu sa zúčastnili s nasledovnými prácami: Bc. Csilla Baranyai: *Adaptácia reemigrantov v lokálnom spoločenstve*, Bc. Lenka Gálová: *Migrácia obyvateľov Kysúc a ich prispôbovanie novému kultúrному prostrediu*, Bc. Petra Koščová: *Ochotnícke divadlo v Plechoticiach*, Bc. Lenka Kost'ová – Karpatská drevená cesta, Bc. Katarína Majtánová: *Tradície v obci Horný Turček*, Mgr. Tomáš Kučírek a PhDr. Marián Žabenský: *Analýza typológie historických krajinných štruktúr a výskum archetypov kultúrnej krajiny*.

Organizátori už vo výzve zdôrazňovali záujem o práce študentov v ich materinských jazykoch. Počas konferencie bola komunikácia medzi porotou, účastníkmi a poslucháčmi zabezpečená profesionálnymi tlmočníkmi. Okrem prezentácií prác študentov tvorili program aj odborné prednášky čestných hostí. Súčasťou sprievodného programu bola fakultatívna prehliadka starého mesta, vystúpenie maďarského folklórneho súboru a zábavný program. Na záver prvého dňa, po kultúrnom programe, sa všetci zúčastnení stretli na slávnostnej recepcii v priestoroch univerzity.

Druhý deň konferencie pokračoval odborným programom a podujatie bolo ukončené vyhodnotením prác študentov. Ocenené boli aj študentky našej univerzity, pričom žiadna z prezentovaných prác našich študentov nebola hodnotená negatívne, alebo nízkym počtom bodov.

Študenti a doktorandi KMKaT v Segedíne

Zdroj: Marián Žabenský (2011).

Účasť na konferencii bola nepochybne prínosom pre všetkých zúčastnených. Študenti mohli konfrontovať úroveň svojej vedeckej práce s ostatnými a obohatiť svoje poznatky a skúsenosti.

(autori sú interní doktorandi na KMKaT FF UKF v Nitre)